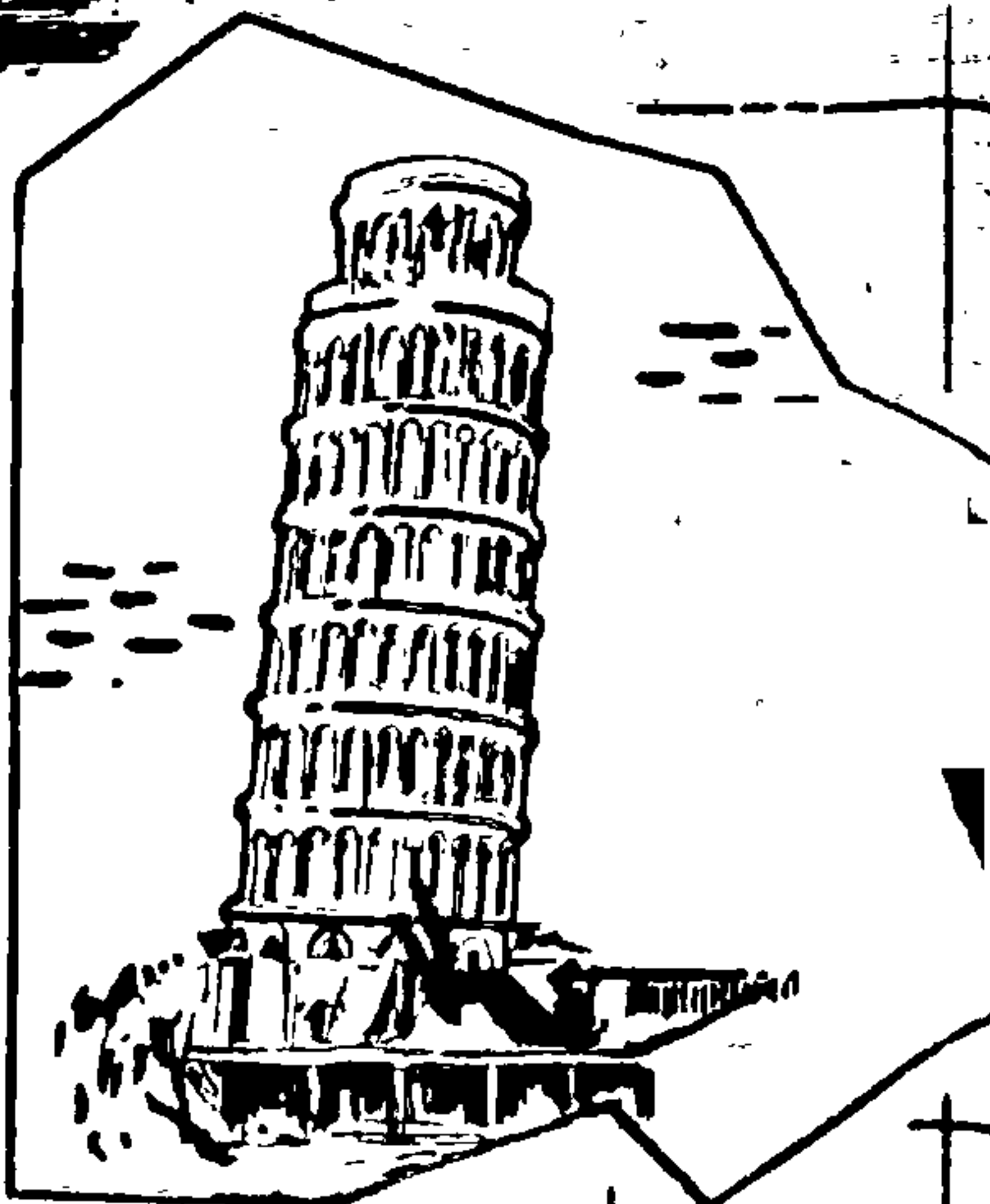
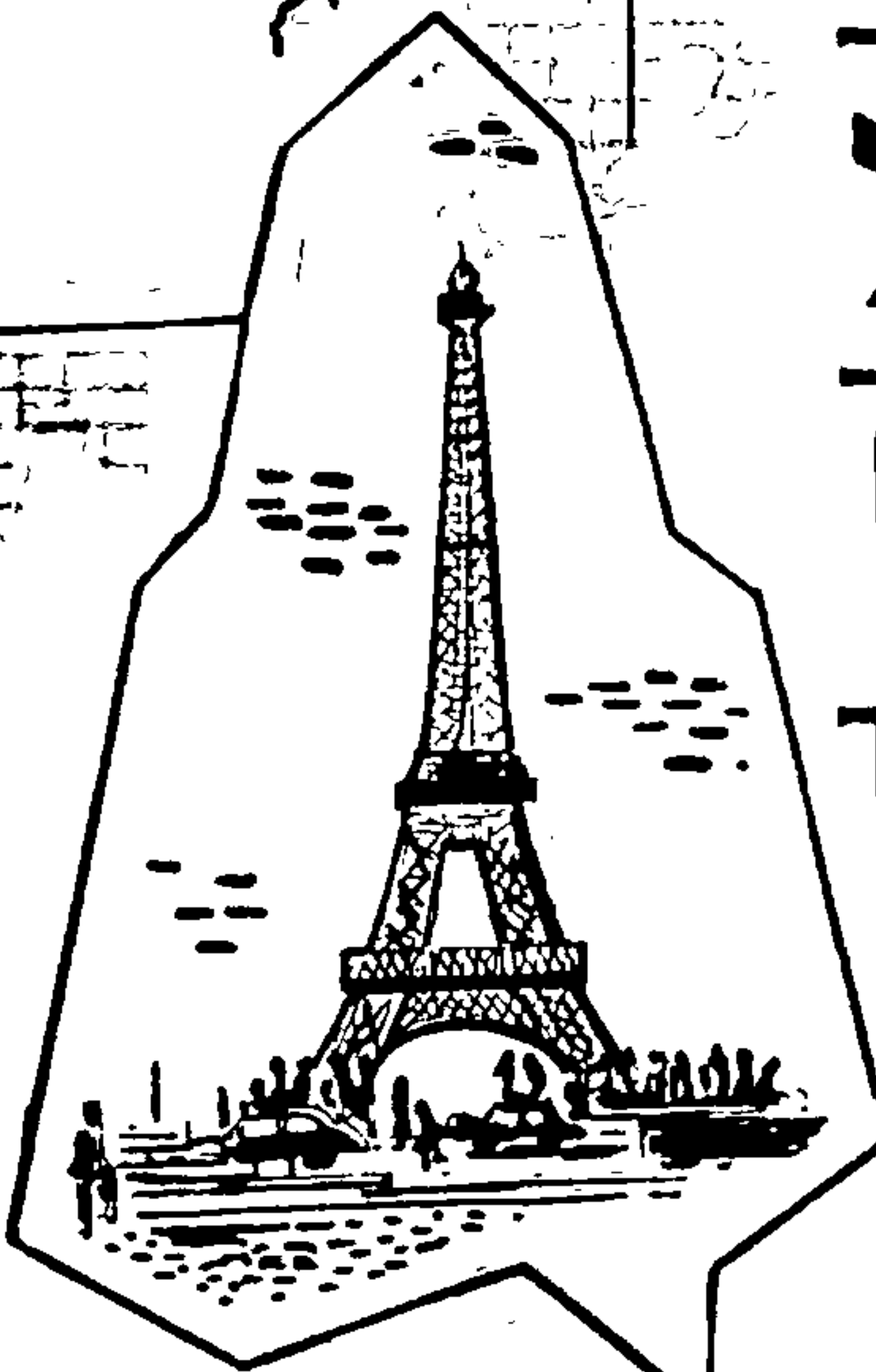


१९५०

म. ग्रं. सं. टां
विषय भू-प्रवास
सं. नं. ~~३३६२५५~~

मी युरोपांत काय पाहिलें ?



REFBK-0011393

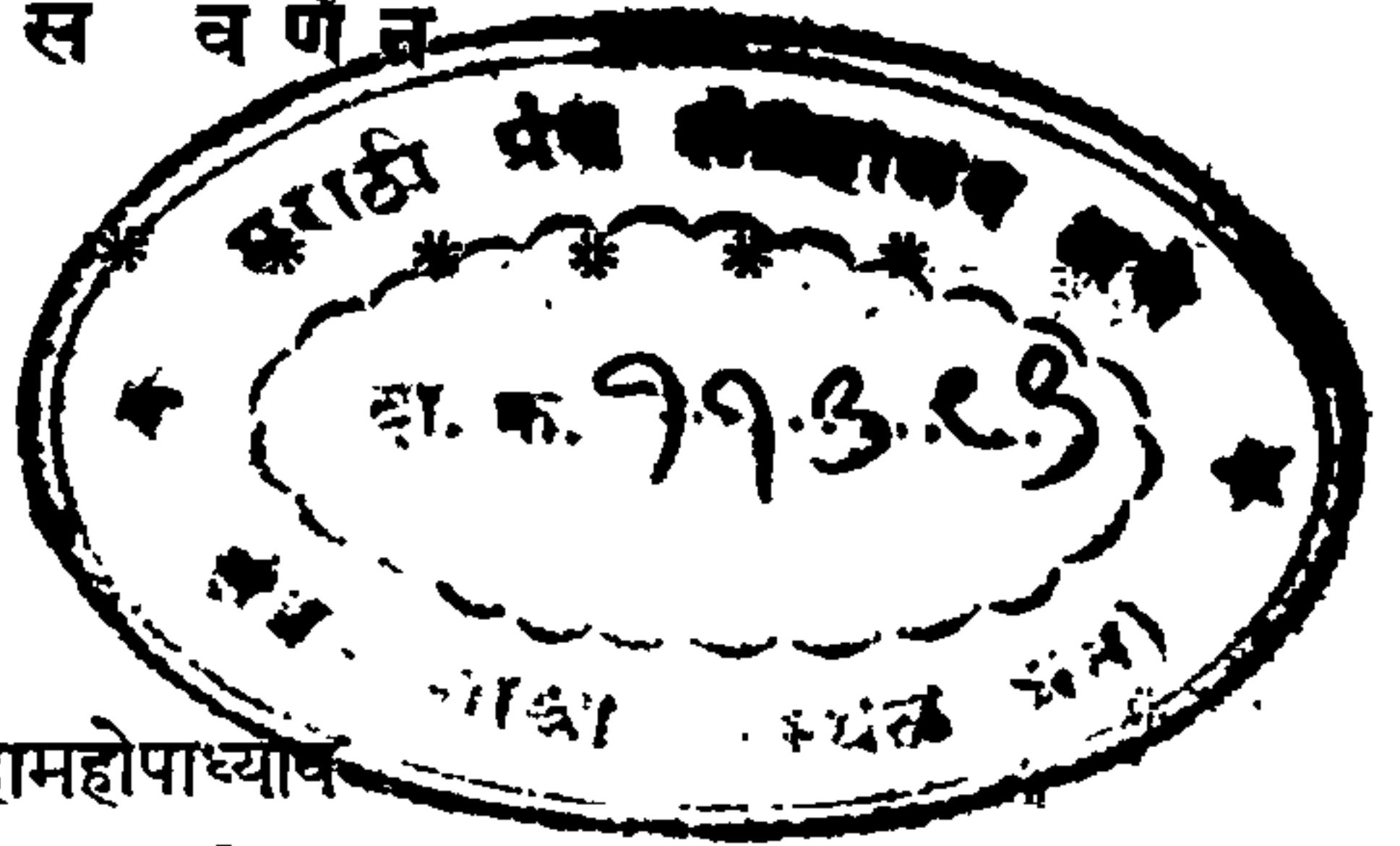
REFBK-0011393

तदार

मी युरोपांत काय पाहिलें ?

प्र वा स वर्ण न

* * * * *



महामहोपाध्याय

दत्तो वामन पोतदार

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळभूत.

अनुक्रम २५४१४ वि: ... ११/११/२३

क्रमांक ... ~~११/११/२३~~ ... नों दि: २३/३/२०

२५५

मूल्य रुपये ३.००

३ *

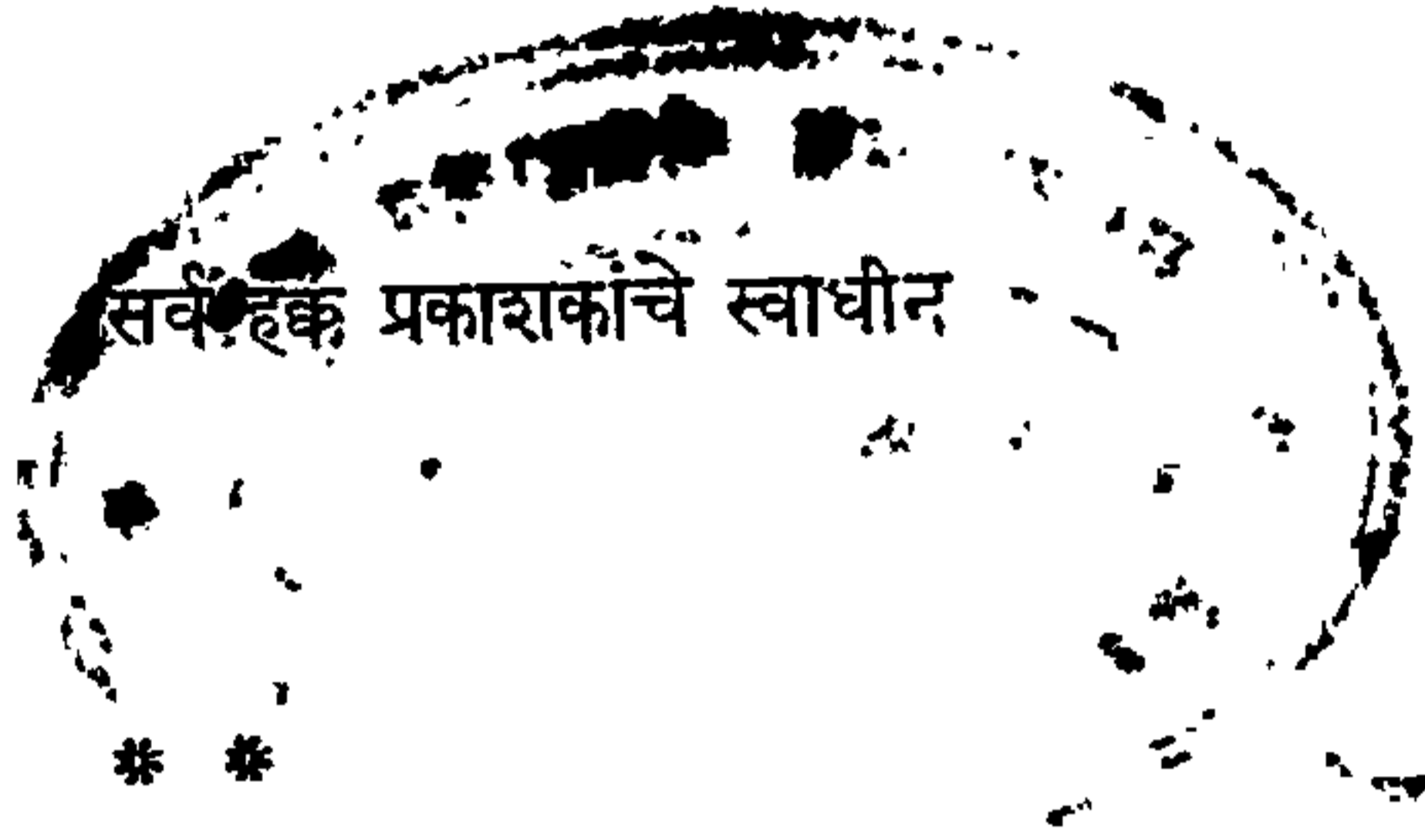


REFBK-0011393

व्ही न स प्र का श न : पु णे

आवृत्ति पहिली
जानेवारी १९६०.

* *



प्रकाशक :

स. कृ. पाध्ये

स्वाधीनसे प्रकाशन

४१० शनिवार पेठ : पुणे २

* *

मुद्रक :

वि. ग. माटे

विश्वकर्मा मुद्रणालय

टिळक रोड : पुणे २

स म र्प ण

* * * * *

मला युरोपांत पाठविणारें मुंबई सरकार
आणि ज्यांनीं या युरोप यात्रेंत आणि
त्या यात्रेसाठीं अनेक प्रकारें प्रेमपूर्वक साहाय्य
केलें त्या सर्व देशी-विदेशी सज्जनांस समर्पण !

* * *



श्री. अत्रे यांनी दिलेली थाटाची मेजवानी

भारत सरकार, नया दिल्ली, डा. स्थलपत्र
 अनुक्रम २६४१४... वि. भू-प्रवास...
 क्रमांक १७६ भू. मि. का नों. दि. २३/३/६६

* * * * *

अकल्पित योग आला आणि मी युरोपांत गेलों ! केवळ दोन महिन्यांची सफर ! विमानांतून भारताचें अंतराळ सोडलें तारीख २३ सप्टेंबर १९५६ च्या मध्यरात्री आणि तारीख २४ नोव्हेंबर १९५६ ला दोनप्रहरीं परत आमच्या अंतराळांतील स्वभूमीवर पाय टेकले !

जावयाला निघाल्याचें कळतांच निरोपाचे समारंभ झाले. आमचे एक मित्र श्री. आचार्य अत्रे यांच्या उमद्या आणि उत्साही स्वभावाचा ज्यांना अनुभव आहे त्यांना हें नवें नाहीं. अत्र्यांनीं मुंबईच्या इरोस हॉटेल्मध्ये मला एक थाटाची मेजवानी दिली (पहा-लोकमान्य १४-९-५६). त्या प्रसंगाचें एक छायाचित्र सोबत दिलें आहे. मोजकीच मंडळी होती. ऐकलें कीं खर्च पात्रीं रुपये साडेसात आला !! दुसरी एक मेजवानी प्रख्यात तांबे भुवनांत, कोटांत, वंडोपंत जोशांच्या खास देखरेखीखालीं झाली. पुण्या-मुंबईस निरोप समारंभ अनेक झाले. जातां-येतांच्या सत्कार-समारंभाचे वेळीं अगदीं आस्थेनें उपस्थित असलेले सज्जनवर्य श्री. रामराव विजयकर थोड्या दिवसांपूर्वी दिवंगत झाले हें लिहिण्यास फार दुःख वाटतें. इटलींत भेटलेल्यांपैकीं पोपमहाराज आणि हिंदी वकील थिच्ची हेहि दिवंगत झाले !

परत आल्यावर अनेक जिज्ञासूंनीं भेट घेतली. अनेक प्रश्न विचारले. त्यांतील पंडित वसंतराव गाडगीळ यांनीं पुण्याच्या दैनिक भारतांत २९ व ३० नोव्हेंबर १९५६ च्या अंकांतून आणि श्री. सदानंद चेंदवणकर यांनीं मुंबईच्या दैनिक 'नवशक्ति' (२०-१-१९५७) पत्रांतून मुलाखती प्रसिद्ध केल्या. 'मौज' - मुंबई (२-१२-५६) आणि 'सकाळ' (३०-११-५६) पुणें यांच्या प्रतिनिधींनींहि अशाच मुलाखती प्रसिद्ध केल्या. इतत्ररहि अशा मुलाखती वगैरे प्रसिद्ध झाल्या पण त्या सर्वांचीं कात्रणें यावेळीं माझ्या हातीं नाहींत. या मुलाखतींतील सर्व माहिती अक्षरशः त्रोबर नसली तरी स्थूलमानानें सर्वांनीं मी दिलेल्या माहितीचें यथायोग्य संकलन केलेलें आहे. मुलाखती देतांना छापून आलेलीं छायाचित्रें या ग्रंथांत घालण्याचा हेतू होता तो अंशतःच सिद्धीस नेतां आला ! 'सह्याद्रि'

आणि 'केसरींत' आलेलीं दहा-पांच छायाचित्रें येथें घेतां आलीं ! बाकी सर्व प्रकाशकांनीं तयार करवून घेतलेलीं जोडलेलीं आहेत.

प्रस्तुत पुस्तकांत छापलेली लेखमाला मूळ 'सह्याद्रि' मासिकासाठीं लिहवून घेण्याचा उपक्रम सह्याद्रिकर्त्यांनीं केला. त्याप्रमाणें पहिला लेख 'सह्याद्रि' मासिकांत जून १९५७ त प्रसिद्ध झाला. पण त्या मासिकाचा तो शेवटचाच अंक ठरला ! तरी श्री. जयंतराव टिळकांनीं पिच्छा सोडला नाहीं. लेखक मागेंच लावून दिले. त्या ओढीनें लेखमाला सांगून तयार होत गेली ! अर्थात् या लेखमालेचें श्रेय त्यांना दिलें पाहिजे. तिचा दुसरा लेख रविवारच्या 'केसरी' अंकांत १० नोव्हेंबर १९५७ ला प्रसिद्ध झाला ; आणि क्रमानें लेख प्रसिद्ध होत होत शेवटचा आठवा लेख २९ डिसेंबर १९५७ रोजीं प्रसिद्ध झाला. या लेखमालेंत कांहीं नवीन वाचावयाला मिळालें असें अनेक वाचकांना वाटलें, म्हणून त्यांचा आग्रह पडला कीं, या लेखांचें स्वतंत्र पुस्तक व्हावें. मग 'व्हीनस प्रकाशनचे' उत्साही चालक श्री. स. कृ. पाध्ये पुढें आले आणि त्यांनीं तो भार आनंदानें उचलला ! मी म्हटलें—थांबा, एक दोन महत्त्वाचे विषय मी मुद्दाम मागें राखून ठेवले आहेत ! मग त्यांनींही श्री. आठल्ये यांस पाठवून ते माझ्याकडून पुरे करून घेतले, आमच्या आधुनिक कवि-रसिकांत आंग्लकवि 'कीट्स आणि शेले' यांची मोठी प्रीति आणि प्रतिष्ठा आहे. पण या कविश्रेष्ठांच्या कब्ररी रोममध्ये असतांही त्यांच्याविषयीं मराठी भाषेंत कोणी, कोठें, कांहीं लिहिल्याचें माझ्या तरी माहितींत आलें नव्हतें. मी त्या शांत कब्रस्थानांत जाऊन कब्ररीची माहिती व छायाचित्रें आंजून मिळवलीं होतीं. तसेंच लंडनमधील धांवत्या मुक्कामांत प्रख्यात पंडित जॉन्सन् याचें राहतें घर शोधून पाहून त्याची माहिती व चित्रें संग्रहीं घेतलीं होतीं. साहित्यप्रेमी मंडळींच्या सुखसंतोषासाठीं त्या घराचेंहि दर्शन त्यांस घडवावें असा वेत मी मनाशीं ठरवून तो हेतू शेवटच्या लेखाच्याद्वारें तडीस नेला आहे. मला तर वाटतें कीं, हा भाग सर्व साहित्यरसिकांना नवीन आणि अपूर्व असा वाटावा.

पाहतां पाहतां इतस्ततः केलेल्या नोंदी, टिपणें, मिळविलेलीं चित्रें, ग्रंथ इत्यादींच्या साहाय्यानें जसे सुचले तसे लेख सांगत गेलों; त्यामुळें त्यांना तितकासा बांवेसूदपणा आला नाहीं. तरीहि जिज्ञासूंना ते प्रिय झाले आणि अनेकांना होतील या भरंवश्यानें थोडें कमीअधिक करून हें पुस्तक तयार झालें आहे. उदाहरणार्थ,

ऑक्सफर्डमध्ये संस्कृत लेखपट्ट आढळला पण कोणी संस्कृताभिमान्याने तो प्रसिद्ध केल्याचें कळून आलें नाहीं. पुष्कळ दिवस राहून युरोप पाहून आलेल्यांपैकीं अनेकांचीं प्रवासवृत्ते प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. तीं सर्व कांहीं माझ्या वाचनांत आलेलीं नाहींत. त्यामुळें मी नवें समजतां तें कोणी दिलेंच नसेल असें 'प्रतिशोत्तर' करण्यास जरी मी धजत नाहीं तरी या माझ्या दाव्यांत तथ्य बरेच असावें असें माझें नम्र अनुमान आहे.

सांगते वेळीं सुचलें, आठवलें आणि योग्य वाटलें तेवढें लिहिलें. राहिलेंहि पुष्कळ. लंडनमधील महाराष्ट्र-मंडळीचे अध्यक्ष डॉ. मोहिले यांनीं टिलबरीस बिन्हाडी वोलवून दिवाळीचें मराठी थाटाचें उत्कृष्ट भोजन घातलें. त्यांच्या घरीं आरोग्य-सेविका-शिक्षणार्थ गेलेल्या कांहीं महाराष्ट्रीय मुली भेटल्या ! दिवस मोठा सुखांत गेला. महाराष्ट्रीय मंडळींनीं योजिलेल्या संक्रान्तिभोजनोत्तर श्री. दांडेगांवकर या रसायन-शास्त्रज्ञांनीं भोजनाचें निमंत्रण दिलें तो प्रसंग, गुव्हाणे यांच्याप्रमाणेंच स्वतःचें घर विकत घेऊन तेथें भोजन-निवास चालविणारे उमरावतीकडील श्री. वनारसे यांच्या येथें घडवून आणला. या वनारसे निवासांत मला सर्व महाराष्ट्रीय वातावरण आढळलें. देवपूजा, घरांतील स्त्रीपुरुषांचे पोषाख, भोजन, फराळ सर्व पाहून व अनुभवून क्षणभर मला महाराष्ट्रांत असल्यासारखा भास झाला ! लंडनमध्ये आपली मंडळी पुष्कळच भेटतात. त्यांत एकदां श्रीमती कुलकर्णी व श्री. घाटेप्रभृति विद्यार्थी भेटले व मला 'इंडिया हाऊस' मधील शाकाहारी भोजनाचा नमुना त्यांनीं चाखविला. श्री. कोशे, गोडबोले वगैरे विद्यार्थी घरींच पाकसिद्धि करून राहात ; त्यांच्या बरोबर सहभोजनाचा योग एक दिवस आला ! असे सर्व प्रसंग अजून डोळ्यांसमोरून हालत नाहींत. एक दिवस लंडनमध्ये अकस्मात श्री. वि. वा. हडप यांचे चिरंजीव भेटले; अमेरिकेला निघाले होते. त्यांनीं ताम्हनकरांचें व माझें मिळून एक छायाचित्र घेतलें (सोबत चित्र पाहा). गेलों तेव्हां ६६ वें नुकतेंच संपलें होतें ; आणि आज हें पुस्तक लिहून प्रसिद्ध होण्याला सत्तरी आली ! गेलों डोळे उघडे ठेवून ; पाहिलेंहि डोळे उघडून. त्यामुळें थक्क झालों तरी झपाटलों नाहीं. अजून पुष्कळ पाहण्याची आणि शिकण्याची उमेद आहे. हें पुस्तक वाचून डोळसपणें बाहेरील जग पाहण्याची इच्छा वाचकांस होवो ही इच्छा.

थोडी सूचना

पृष्ठ	ओळ	नको	हवें
४	१६	अधिकारी दफ्तरशाळेचे	दफ्तरशाळेचे अधिकारी
७	१६	पंखाच्या	पंखाजवळच्या
७	१६	पंखाच्या टोंकाला	पंखाच्या दूरच्या टोंकाला
८	५	विधान	विमान
८	२२	विक्रयालय दाखविण्यांत	विक्रयालय आम्हांला दाखविण्यांत
१२	२४	पण दिवा - भोजनाल	पण दिवा - भोजनाला
१७	१५	शिवय	शिवाय
१७	—	प्रतिनिधी पदक (दर्शनी)	प्रतिनिधी पदक (पार्श्व)
१८	—	प्रतिनिधी पदक (पार्श्व)	प्रतिनिधी पदक (दर्शनी)
२३	१९	१५ डांते कास्टिग्लियानो	१५ दांते कास्टिग्लियानो
३९	—	मिलानो येथील	मिलानो चर्चमधील
६२	१४	गेल्याचें कळलें	गेल्याचें कळतें
६६	२३	संकेत त्याच्याशीं	संकेत त्यांच्याशीं
६९	९	५०-६० फूट उंच आणि अशा	५०-६० फूट उंच अशा
७३	४	ग्रंथालय हा हेतुहि	ग्रंथालय बघणें हा हेतुहि
७३	१०	या भारतीय संस्कृत लेखन प्राच्यशास्त्रशालेच्या प्रवेशद्वारांत एक धातुपट्ट	या भारतीय प्राच्यशास्त्रशालेच्या प्रवेशद्वारांत एक संस्कृत-लेखन धातुपट्ट
७५	६	जोडतां यावा	तोडतां यावा
७५	१३	ब्लूमहार्ट	ब्लूमहार्ट
८०	३	आणि आय. टी. च्या	आणि आय. आय. टी. च्या
८०	१९	अलंकारांची इच्छ	अलंकारांची इच्छा
८३	८	House of Vetti	House of Vetti
८९	६	वृत्तान्त	वृत्तान्त
९१	२	'रॅम्बल'चा	'रॅम्बलर'चा
९५	२१	पोर्तासाँ	पोर्तासाँ

अनुक्रमणिका

- १ माझे परदेशपर्यटन १
जागतिक दफतरी संघटना - संघटनेचे तिसरे अधिवेशन - मुंबई सरकारने मला पाठवले - प्रवासाची माझी तयारी - प्रवासक्षेत्राची वाढ - दाखले व दस्तके - अखेर जादा विमानाने रवानगी - विमानांत - झोंपेची आराधना - मिसर देशांतील उषादर्शन - कायरो विमानतळावर - विमानाच्या काकूपांत - रोमला टेंकलों ! - फिरेन्झ गाठले.
- २ फिरेन्झ परिषद् १४
सर्वस्वी शाकाहारी - फिरेन्झचे भव्य प्रासाद - प्रतिनिधींचे स्वागत - प्रतिनिधींना भेट - तीन विषयांवर तज्ज्ञांची चर्चा - फिरेन्झची ग्रामप्रदक्षिणा - कोल्हापूरच्या छत्रपतींची समाधि - विख्यात कलाकृति व भव्य राजप्रासाद - पाश्चात्य संस्कृत - पंडितांची भेट - पीसाचा झुकता मनोरा - 'कांपो-सान्तो' - पवित्र कबरस्तान.
- ३ पोपच्या भेटीचा योग २९
खासगी खोलींत पोप भेट - वातिकानोंतील प्राचीन ग्रंथसंग्रह - जुन्या मराठी साहित्याचा शोध - सा रम्या (रोम) नगरी - ती - चौमजली क्रीडागृह - भव्य तोरणे - व्हिक्टर इमॅन्युएलचा पुतळा.
- ४ भारतीय वकालतींतील मल्याळी पाहुणचार ३५
थिव्ही यांच्याकडील पाहुणचार - इटलींत भारतीय आंब्यांना बंदी - गीता वाचून चांगला खिश्चन झालों - रोम सोडले - मिलानोचे भव्य स्टेशन - भारताबद्दल कुतूहल - रंगभूमीविषयक संग्रहशाला - प्राचीन छापील ग्रंथ - नटांचे भावदर्शक पुतळे - लिओनार्दो - द - व्हिन्सीचा चित्रसंग्रह - 'अमेरिकानो' केंद्रें.
- ५ दफतरखान्यांच्या भेटीची पूर्वतयारी ४३
निसर्गरम्य स्विट्झर्लंड - अत्यंत आकर्षक स्थाने - पॅरिसमध्ये प्रवेश - व्हर्सायचा राजवाडा - दफतरखान्याच्या पाहणीसाठी - नेपोलियनची कबर - सोरास यांची आदर्श संस्था - भारतांतील अनवस्था - परभाषेंतील ज्ञान देशीभाषेंत हवे - विचारांना इंग्रजी रंग - शॅटोचा जुना किल्ला - दफतरखान्याच्या प्रवेशद्वारी - प्राचीन इतिहासासंबंधी कागद - ब्रेवॉ यांची सूचना.

- ६ पॅरिस येथील राष्ट्रीय दफ्तरखाना ५२
 दफ्तरखान्याच्या पाहणीस प्रारंभ - व्हॉल्टेरचें अपूर्व पत्र - पार्चमेंट-
 वरील जुने लेख - ब्रेत्रां यांचा आग्रह - राष्ट्रीय ग्रंथसंग्रहालय - सत्तर
 लक्ष ग्रंथ - पौर्वात्य भागाचें आलोडन - मराठी बखरी आणि कवितांचीं
 लिखितें - सूचींत चुका आढळल्या - सुंदर नगरी - छोट्या पेट्यांचीं
 पुस्तक-दुकानें - जगविख्यात लूव्ह संग्रहालय - कॅकॉर्दचा भव्य देखावा
 - श्री. गाडे यांची भेट - एफेल् टॉवर - आकृत व पेंडसे यांच्या भेटी
 - नृत्य विशारद प्रिय गोपाळ - आठवडी बाजार.
- ७ पार्लमेंट सभागृह ६४
 इंग्लिश खाडीचा गारठा - 'भल्या माणसा, जरा सांभाळून...' -
 धूम-प्रदेशांतून वाटचाल - छोट्या रोमार्शीं ओळख ! - ताहानकरांचें
 बिन्हाड सांपडलें - मंडईएवढें प्रचंड दुकान - मुलांसाठीं नामी सोय -
 सूक्ष्म देखरेख करणारे निरीक्षक - गजबजलेला ट्राफल्गार चौक -
 कबुतरें आणि कॅमेरे - नादुरुस्त बिगवेन - लो. टिळकांचे
 अभिमानी टॉम ब्राऊन - इंग्लंडमध्ये खळबळ - भय पार्लमेंटचा
 जीर्णोद्धार - युद्धबंदीनें आनंदीआनंद - ऑक्सफर्डची यात्रा -
 शिवभारताचें गद्य मोडी भाषांतर - जिनिव्हाकडे निघालों.
- ८ पॉम्पेचें भव्य स्वरूप ७६
 जिनिव्हाच्या भूमीवर - घड्याळांची बाजारपेठ - हंडींत बसविलेलें
 घड्याळ - बावीस ग्रामकूटें - नेपल्सचें अर्धचंद्राकृति बंदर - पॉम्पेचें
 उत्खनन - अलंकारांचा आधुनिक कारखाना - गरुड-घंटा घेतली -
 उद्बोधक संग्रहशाला - लाव्हानें गिळलेली प्राचीन नगरी - पूर्ववत्
 राखलेली वास्तु - ते जुने चौक नि चाकोऱ्या - केवळ स्फॅगॅटी
 खाण्यासाठीं - परत रोममध्ये - सुखात्मे यांच्या घरीं - गचाळ
 विमानतळ - एक सेवाभावी हिंदी गृहस्थ - पुण्यांत आगमन
- ९ साहित्यिक स्मारक दर्शन ८९
 पंडित जॉन्सन् याची वास्तु - स्मारक वस्तु - रोमचें प्रॉटेस्टंट
 कबरस्थान - कवि शेले याची कबरशिला.

छायाचित्रांचा अनुक्रम

* * * * *

- | | |
|---|----|
| १. म. म. द. वा. पोतदार (राष्ट्रीय पोशाखांत) (केसरी) | ३ |
| २. फिरेन्झ् परिषद् प्रसंगीं प्रतिनिधींशीं चर्चा | १६ |
| ३. प्रतिनिधी-पदक (पार्श्व) | १७ |
| ४. प्रतिनिधी-पदक (दर्शनी) | १८ |
| ५. फिरेन्झ् परिषद्, - चर्चाप्रसंग - गोष्टी | १९ |
| ६. फिरेन्झ् परिषद्, - प्रतिनिधी चर्चा | १९ |
| ७. फिरेन्झ् परिषद्, प्रदर्शनांत | २० |
| ८. श्रीछत्रपति राजाराममहाराज समाधि | २१ |
| ९. फिरेन्झ् प्रतिनिधी - सहल - कॅसीने टेकडीवर | २२ |
| १०. प्रातो - इटली येथील स्वागत | २५ |
| ११. भोजनपत्रिका सीएना - पाठीवर प्रतिनिधींनीं
स्वाक्षरीदानें केलीं. | २६ |
| १२. सीएना नगरातर्फें खाना - नगराचा देखावा | २७ |
| १३. स्विस् गार्ड-सेंट पीटर्स | ३० |
| १४. पोप पायस बारावे यांचें प्रतिमापदक (दर्शनी) | ३१ |
| १५. पोप पायस बारावे यांचें प्रतिमापदक (पार्श्व) | ३२ |
| १६. रोम - क्रीडा प्रेक्षागृह | ३३ |
| १७. मिलानो चर्चमधील " स्पेसीज् " व " रॅम्पार्ट " कमानी | ३९ |
| १८. नेपोलियनची कब्र (केसरी) | ४७ |
| १९. आर्शीव्हज् नासियोनाल - पारी (केसरी) | ५३ |
| २०. जोन ऑफ आर्क | ५४ |
| २१. इ. स. १७९३ मधील राष्ट्रसभेचा एक जाहिरनामा | ५६ |

२२. पॅरिस येथील कॅकॉर्ड नांवाचा भव्य चौहाटा (केसरी) ६०
२३. व्हर्साय राजवाड्यांतील व्हीनस दालन ६३
२४. म. म. पोतदार आर्णि द. वि. ताहानकर-लंडन (केसरी)
छायाचित्रकार श्री. हडप. ६७
२५. प्रवेशपत्राच्या आंतील बाजूवर द. वा. पोतदार
यांचें टिपण व टॉम ब्राऊन यांची स्वाक्षरी ७०
२६. ब्रिटिश हाऊस ऑफ कॉमन्स - लंडन
पाहुणचार निमंत्रण - पत्रिका - दर्शनी व पार्श्वभाग ७१
२७. म. म. द. वा. पोतदार ऑक्सफर्ड विद्यापीठाचे
महाद्वारांत (केसरी) छायाचित्रकार श्री. टोपे ७४
२८. जिनिव्हा येथें असलेलें स्वित्झर्लंडच्या २२ राष्ट्रकुलांच्या
२२ निशाणांचें छायाचित्र (केसरी) ७८
२९. नापोलीचा जुना राजवाडा ७९
३०. नापोली येथील भव्य किल्ला (केसरी) ७९
३१. पॉम्पेची संग्रहशाला ८१
३२. पांपी प्रेक्षागृह ८२
३३. पांपी (श्रेष्ठी-वेत्तीचे घर) आधुनिक नकल ८३
३४. म. म. पोतदार देशीं परत आले ८६
३५. सांताक्रूझ विमानतळावर उतरून पुण्यास जाण्यापूर्वी ८७
३६. १९४० मध्ये विमानहल्ल्यामुळें उध्वस्त झालेला
डॉ. जॉन्सन्-कोशमाळा ९३
३७. कीटस्-थडें ९८
३८. शेले-थडें १०३



* * * * *

माझे परदेशपर्यटन

जागतिक दफ्तरी संघटना

ग्रंथसंग्रह कसा लावावा व ग्रंथांचे रक्षण कसे करावे याचे आधुनिक काळीं स्वतंत्र शास्त्र बनले आहे हे आतां बहुतेकांस माहित झाले आहे. त्याचप्रमाणे जुने लेख कसे राखावेत यांच्याबद्दलहि एक स्वतंत्र शास्त्र अस्तित्वांत आले आहे. या शास्त्राला आपण दफ्तरशास्त्र असे म्हणूं या. अलीकडे ज्याप्रमाणे इतर अनेक कार्यांत जागतिक संघटना करणे आवश्यक झाले आहे त्याप्रमाणेच या दफ्तरव्यवहार आणि दफ्तरशास्त्र यांच्या संबंधांतहि एक जागतिक संघटना अस्तित्वांत आली आहे. ही संघटना अर्थात् तज्ज्ञ लोकांशींच जास्त संबद्ध आहे आणि त्यामुळे इतर अनेक जागतिक संघटनांइतकी ती प्रसिद्ध नाही. त्यांतून ती अलीकडेच म्हणजे इ. स. १९५० च्या सुमारास प्रत्यक्षांत आली. या जागतिक दफ्तर-संघटनेची सभा इतर संघटनांप्रमाणेच प्रतिवर्षी एकवार अशी सुद्धां भरत नाही. गेल्या सात वर्षांत एकदां पॅरिस नंतर हेग आणि नंतर गुदस्ता इटली देशांत फ्लॉरेन्स येथे या परिषदेचे अधिवेशन झाले.

संघटनेचे तिसरे अधिवेशन

फ्लॉरेन्सच्या या अधिवेशनाला मुंबई सरकारतर्फे प्रतिनिधि म्हणून मला पाठविण्यांत आले होते. तसें म्हटले तर या परिषदेला विशेषकरून दफ्तरपाल, दफ्तराधिकारी, दफ्तरशास्त्रविशारद अशाच लोकांना हजर राहतां येतें. साधारणपणे दफ्तरांचा सर्वांत मोठा भरणा हा सरकारांजवळच असतो. खासगी व्यवहार सरकारी व्यवहारांइतके विस्तृत असल्याचे फारसें आढळून येत नाही. तथापि,

फार मोठ्या व्यापारी कंपन्या आणि पेढ्या यांचे व्यवहार पुष्कळदां एखाद्या सरकाराइतके विस्तृत असतात. यामुळें दफतरपरिषदांना सरकारांचे, विद्यापीठांचे आणि दफतरें बाळगणाऱ्या किंवा दफतरांचा व्यवहार करणाऱ्या खासगी कंपन्या यांचेच प्रतिनिधि हजर असतील तर तें स्वाभाविक आहे.

मुंबई सरकारनें मला पाठविलें

फ्लॉरेन्सला भरण्या या तिसऱ्या अधिवेशनाला मला पाठविण्याचा निर्णय सरकारनें मला २४ ऑगस्ट १९५६ रोजीं कळविला आणि फ्लॉरेन्स येथें परिषदेचें काम त्यानंतर एक महिन्यानें म्हणजे २५ सप्टेंबर रोजीं सुरू व्हावयाचें होतें. एवढ्या अवधींत मला सर्व तयारी करणें भाग होतें. माझी गणना कांहीं अगदीं तरुणांत करतां येणार नाहीं. हिंदुस्थानाबाहेरील प्रवासाचा हा माझा पहिलाच प्रसंग होता. ६६ व्या वर्षीं हा प्रवास ज्या कामासाठीं करावयाचा होता त्या परिषदेचीं माझा प्रथमच परिचय व्हावयाचा होता. तसेंच चौकशी करूनहि या परिषदेच्या पूर्वीच्या अधिवेशनांचे वृत्तांत वगैरे सामग्रीहि मला मिळाली नाहीं. मी विनंती केल्यावरून मला मुंबईस जाऊन निमंत्रणाचें पत्रक आणि आर्किव्ह्ज् या परिषदेच्या द्वारां प्रसिद्ध होणाऱ्या कालिकाचा एक अंक पाहण्यास मिळाला. परिषदेसाठीं एवढीच पूर्वतयारी करून मग प्रवासाची तयारी करावी लागली. वेळ थोडा असल्यानें विमानानें जाण्याची सवड सरकारनें ठेवली होती. तथापि परिषदेला जाण्यापलीकडे सरकारनें कसलीहि पूर्वसूचना मला दिली नव्हती अगर कसलेंहि बंधन मजवर घातलें नव्हतें. या कामासाठीं सरकारनें ४००० रुपयांची मंजुरी दिली होती आणि रुपये ३६७२ एवढें तर मुंबई ते रोम या पहिल्या वर्गाचें हवाई प्रवासाचें परतीचें भाडें मला द्यावें लागलें. पुणे-मुंबई आणि रोम ते फ्लॉरेन्स हा परतीचा हिशेब निराळा आणि जेवणखाण, वाहनखर्च वगैरे निराळा.

प्रवासाची माझी तयारी

परदेशांत जाण्याचा प्रवासी-परवाना (म्हणजे पासपोर्ट) काढण्याचाहि मला नवाच अनुभव व्यावा लागला आणि त्याची धांवाधांवाहि मलाच करावी लागली. परदेशांतहि आपला पोषाख शक्यतोवर देशी वळणाचा ठेवावा असा माझ्या मनाचा आग्रह होता. या कामीं जो सरकारी राष्ट्रीय पोषाख मुक्रर झालेला आहे त्यास अनुसरून मी अचकन आणि चुडीदार असा पोषाख करून घेतला.

पोषाख मध्यम गरम कापडाचा होता आणि हवामानाप्रमाणें अधिक गरम कपड्यांची जोड देण्याची सोय मीं आपल्या कल्पनेनें करून ठेवली होती. पुढें इंग्लंडांत गेल्यावर मला ही पूर्वतयारी फार उपयोगी पडली. कारण उत्तरोत्तर थंडीचा जोर वाढतच जात होता. अधून मधून युरोपमध्ये पाऊस पडत असतो त्यासाठीं आणि थंडीसाठींही चांगलासा ओव्हरकोट जवळ बाळगावा लागतो तसा



म. म. द. वा. पोतदार
(राष्ट्रीय भारतीय पोषाखांत)

मी एक बाळगला होता आणि तो चांगलें कामहि देत होता. परंतु, शोभिवंतपणांत आमच्या मित्रांना तो कमी पडलासें वाटल्यामुळें इंग्लंडमध्ये पुढें मी एक नवा वरकोट खरेदी केला आणि त्यासाठीं दोनशें रुपये किंमत दिली. डाग मात्र चांगला होता. तरीहि पावसाकरितां एक छत्री घ्यावी असें मित्रांचें म्हणणें पडलें; तेव्हां एक मध्यमपैकीं छत्री घेतली, तिला ३६ रुपये आकार पडला. त्या-शिवाय नैमित्तिक प्रसंगासाठीं म्हणून मी पुणेरी पगडी आणि मदुरेचें पुणेरी मापाचें जरीकाठी उपरणें संग्रहीं ठेवलें होतें. पुणेरी जोडाहि ठेवला होता; पण त्याचा उपयोग कोठेंहि करतां येणें शक्य झालें नाहीं. पगडी-उपरण्याचा पोषाख मीं तीनच प्रसंगां केला. फॉरेन्समधील दफतर-परिपदेचा उद्घाटन-प्रसंग हा पहिला. दुसऱ्यांदा म्हणजे लंडनमधील पार्लमेंटगृहांतील प्रेक्षागारांत बसलों

त्या वेळेस आणि तिसऱ्यांदा म्हणजे ज्या वेळेस लंडनमधील महाराष्ट्रीय मंडळाचें संमेलन होऊन संक्रांति-भोजन झालें त्या वेळेस. रस्त्यानें मात्र हा पोषाख घालून

मी जर हिंडलों असलों तर फ्लॉरेन्स परिषदेच्या उद्घाटनाहून घोड्याचे गाडींतून हॉटेलांत परततांना.

प्रवासक्षेत्राची वाढ

फ्लॉरेन्स-परिषदेला मी जावें हें ठरून मी सरकारी अधिकाऱ्यांस भेटण्यास मुंबईस आलों असतां आमच्या एका मित्रानें सरकारला अशी सूचना केली कीं, मला पॅरिस आणि लंडन येथें अनुक्रमें आठ आणि दहा दिवस राहून तेथील दफतर-शाळा पाहून येण्यास सांगावें. तें मी कबूल करून प्रवासाची योजना त्यास अनुसरून केली. आणखीहि एक गोष्ट घडली कीं ज्यामुळें युरोपांत कॅथलिक धर्मजगताचे प्रमुख पोपमहाराज यांची व माझी खास मुलाखत व्हावी. अलीकडे सुदैवानें ख्रिस्तीधर्माचे भारतीय मुख्याधिकारी भारतीय होऊं लागले आहेत आणि या नवीन धोरणाप्रमाणें झालेले कॅथलिक-पंथाचे मुंबईतील प्रमुख व्हॅलेरियन् रे. कार्डिनल ग्रेसस् यांची भेट होऊन त्यांनीं दोन पत्रें पोप-राज्याची राजधानी व्हातिकानो येथें देण्यासाठीं दिलीं. पैकीं एक हिज् एमिनन्स, जी. सी. मार्काती यांजवर व दुसरें हिज् एक्सलन्सी रे. कालेरी फ्रेडरिक, मेस्त्र दि कॅमेरा, सोसां सुवा सांतो यांजवर. श्री. मार्काती हे पालाइम्झो आपोस्तोलिग येथील बिब्लिओतिकारिओ आर्किविस्ता आहेत, म्हणजे पोपच्या राजवाड्यांतील पुस्तकालयाचे आणि अधिकारी दफतरशाळेचे आहेत आणि कालेरी फ्रेडरिक हे पोपमहाराजांचे खासगी चिटणीस आहेत. या घटनेमुळें आमच्या कार्यक्रमांत पोप यांच्या भेटीचीहि भर पडली.

दाखले व दस्तकें

हिंदुस्थानांतून तिथें जाणाऱ्या प्रवाशांना आरोग्य-तपासणीचें प्रतिज्ञापत्रक वाळगावें लागतें. अन्य देशांतून भारतांत येणाऱ्यांना असें पत्रक वाळगावें लागतें का नाहीं तें मला माहीत नाहीं. बाहेरदेशीं जातांना हिंदुस्थान सरकारनें प्रवाशांनीं भरमसाट पैसा उधळूं नये म्हणून कांहीं निर्वेध घातले आहेत. पण मला त्यांची परवानगी दिलेली कमाल मर्यादा गांठणेंच कठीण होतें तर ओलांडणें कसें शक्य होईल ! येथील सरकारी देणीं म्हणजे प्राणिकर वगैरेंच्या भरपाईवद्दल एक दाखलाहि माझ्यासारख्या प्रवाशाला घ्यावा लागतो असें कळल्यावरून व कर देण्याइतकी प्राप्ति कधीं नव्हती तरी तेंहि पत्र मिळवून जवळ ठेवावें लागलें

आणि हीं सगळीं पत्रकें परदेशांत मागतील तेव्हां दाखविलीं पाहिजेत असा सल्ला मला मिळाल्यानें मोठ्या जागरूकतेनें मी त्यांचा सांभाळ करीत होतो. प्रवासाची सर्व व्यवस्था माहीतगारांच्या सल्ल्यानें 'टॉमस कुक' या प्रख्यात कंपनीकडे सोपविली होती. त्यामुळे शक्य तेवढें भाडें येथेंच भरून दाखलापत्रें घेतलीं होती. मला इटली, स्वित्झर्लंड, फ्रान्स, इंग्लंड, इजिप्त, हॉलंड इतक्या देशांतून जाणें भाग असल्यामुळे त्या देशांच्या दाखलानोंदीहि, त्यासंबंधाचे कर भरून मिळविल्या होत्या. फ्रॉरेन्सच्या अधिकाऱ्यांना मुंबई सरकारकडून माझ्या सूचनेवरून माझ्या प्रतिनिधित्वाबद्दल सूचना गेली होती; त्याची पोंचहि मी निघण्यापूर्वी आली होती. आपल्या दिल्ली येथील परराष्ट्रखात्याला मुंबई सरकारनें माझ्या जाण्याविषयीं सूचना देऊन परदेशांतील भारतीय वकिलातीमार्फत सल्ला-साहाय्याबद्दल लिहून जाण्याची सूचना केली होती.

अखेर जादा विमानानें रवानगी

इतकें झालें तरी प्रयाणाची प्रत्यक्ष तारीख ठरूं शकली नाहीं. भारत सरकारच्या कांहीं जरूरीच्या आयत्या वेळच्या कामाला अग्रमान मिळाला आणि माझी योजना ता. १८ चे ऐवजीं २३ सप्टेंबर तारखेच्या विमानांत करण्यांत आली. हें जादा (Non-Scheduled) विमान होतें. त्यामुळे तें वेळापत्रकांत नमूद नव्हतें. तारीख २३ रोजीं मी विमानतळाच्या प्रवासी-घेऱ्यांत शिरलों आणि मला निरोप देण्यास आलेला मित्र आणि आत-परिवार प्रेक्षक-कठड्याच्या बाहेरून मला प्रोत्साहित करीत राहिला. अखेर सामानाची मोजणी-तपासणी वगैरे सर्व कर्मकांड पुरें होऊन यद्यपि १०॥ ची वेळ ठरली होती तरीहि, नेहमींच्या वेळापत्रकाच्या वेळेलाच म्हणजे ११॥ ला विमानानें उड्डाण केलें.

विमानांत

स्वदेश सुटला. मध्यरात्रीची वेळ. विमानांतील उतारू निद्रेच्या आराधनेच्या तजविजीला लागले. पहिल्या वर्गांत झोपेची सोय होती ती नव्या उतारूंना समजावून द्यावयाची होती. पण या विमानांत नवे उतारू असे थोडेच दिसले. Tourist किंवा प्रवासीवर्गांत सिंगापुराहून लंडनला शिकण्यासाठीं जाणाऱ्या गोऱ्या युरोपियन विद्यार्थ्यांचाच भरणा दिसला. जातांना अहमदाबादचे श्री. प्रभु हे याच विमानानें बुखारेस्ट येथें जात आहेत असें कळलें होतें. रायफल असो-

सिएशनच्या एका जागतिक परिषदेला ते प्रतिनिधि म्हणून जात होते. विमानांत त्यांची भेट झाली. त्यांचा वर्ग निराळा होता. माझ्या जागेशेजारीं बसलेले गृहस्थ दक्षिणी दिसले. आपण एस्. पी. कॉलेजचे विद्यार्थी होतो असें त्यांनीं सांगितल्यावर मला फारच आनंद झाला. हल्लीं आपण 'एअर इंडिया' मध्ये नोकरीला असून झुरिक येथील एअरपोर्ट सुपरिंटेंडेंट आहोंत व रजेवरून परत जात आहोंत असें त्यांनीं सांगितलें. ओळख दृढ करण्यासाठीं एकमेकांचीं नामपत्रें आम्ही एकमेकांना दिलीं. इतक्यांत या श्री. भट यांच्याशीं गप्पा मारण्यासाठीं एक नवे उतारू आले, त्यांचें नांव डॉ. काळोखे असें कळलें. तेहि एअर इंडियाच्या नोकरींत असून रजेवरून परत चालले होते. असे आम्ही तिघे जमलों. काळोखे आणि भट मधून मधून कोंकणींत बोलत. मराठी अर्थातच त्यांना समजत होतें त्यामुळें मला किंवा त्यांना कसलीही अडचण झाली नाही. मधली वाट सोडून पलीकडील दोन खुर्च्यांवर एक जोडपें बसलें होतें. त्याचा काळोखे-भट या जोडीशीं परिचय दिसला. तेंहि हिंदी कोंकणी दिसलें आणि एअर इंडियांतच नोकरीला असावें असें अनुमान झालें. या जोडप्याचें एक तान्हें मूल विमानांतून प्रवास करीत होतें. एक सुंदरसा पाळणा त्या जोडप्यानें ठेवला होता आणि त्या ४ महिन्यांच्या लेंकराला घेऊन तें कुटुंब विमानांतून चाललें होतें. एवढ्या लहानपणींच विमानाचा प्रवास करणारा प्रवासी माझें मन वेधून घेत होता आणि विमानांतील व्यवस्था व मांडणी मी बारकाईनें पहात होतो. आमचें हें विमान सुपर कॉन्स्टलेशन जातीचें होतें. मी विमानांत हिंडून तेथील सर्व व्यवस्थेचा परिचय करून घेतला. अधिकारीवर्गाकडून होणारें सस्मित स्वागत, चौकशी, खाद्यपेयदानतत्परता इत्यादि मी अनुभवल्या होत्या. पण हस्तपादप्रक्षालन आणि इतर सर्व शारीरिक व्यवहारांसाठीं केलेल्या सोयी अगदीं आगगाडींतल्या पहिल्या वर्गातील सोयीपेक्षां वरताण वाटल्या. इतकेंच कीं जागा अर्थात् लहान होती ; परंतु प्रत्येक तसूनतसू जागेचा कुशलतेनें उपयोग केलेला आढळला. पाणी मुत्रलक होतें. आरसे, हातरूमाल, सावण, पातळ औषधी कागद वगैरे सर्वांची रेलचेल होती ! कागदी रूमाल एकदा वापरला कीं खालील टाकणींत टाकून देण्याची व्यवस्था होती. याचा एखादाहि फेंकलेला कपरा किंवा सांडलेल्या पाण्याचा थेंबहि विमानावाहेर जाण्याची शक्यता नव्हती.

झोंपेची आराधना

आतां आमच्या मागचे उतारू दिवे मालवून झोपीं जाऊं लागले होते. कॅप्टन धुरू यांच्यातर्फे सदिच्छा व्यक्त झाल्याच होत्या. आम्ही या वेळीं आकाशांत १८००० फूट उंचीवरून उडत होतो अशी माहिती आम्हांस या वेळीं सांगण्यांत आली. मात्र आमच्या शेजारचे कोंकणी उतारू गप्पांत रंगून गेले होते. मी अजून खुर्चीची बसकी बैठक मोडली नव्हती. कारण कशी मोडावी हें मला नीटसें माहित नव्हतें आणि मीहि गप्पाकारांच्या टोळींतीलच एक आहे अशी विमान-सेवकवर्गाची समजूत झाली असावी. मग मीच आपल्या अकलेनें जरा पाय लांब करण्याइतपत सोय करून घेतली. कांहीं वेळानें कोंकणी मंडळ निद्रावश होणार असें पाहून भट यांच्या मदतीनें खुर्चीचा उभा सांगाडा आडवा केला. डाव्या हाताच्या फळीवरचें पांघरूण ओढून घेतलें, छोटें पार्कट, कोट आणि काठी वर ठेवून दिली आणि झोंपेचें चिंतन करूं लागलों. आतां सर्व शांत झालें होतें. त्यामुळें विमानाची घरघर फारच जोरांत ऐकूं येत होती. मी विमानाच्या भिंतीच्या वाजूला होतो आणि तेथेंच उतारूला सहज पाहतां येईल परंतु उघडून मागेपुढें करतां येणार नाही अशा वेतानें भिंतींत पारदर्शक योजना केली होती. बाहेर पाहतों तों मी अगदीं विमानाच्या पंखाच्या टोंकाशीं आहे असें दिसलें. लांब पसरलेल्या त्या पंखाच्या टोंकाला तांबडा दिवा चमू चमू करीत होता. पंखाच्या पत्र्याचें छप्पर यांत्रिक पद्धतीनें कांहीं मागे कांहीं पुढें झालेलें पाहिलें. पंखाच्या साधारण मध्यावरून एका भांकांतून अग्नीची ज्वाला फार जोरानें फुरफुरत होती. रात्रीच्या अंधारांत त्या देखाव्याचें जरा भयच वाटे. खालीं कांहींच दिसत नव्हतें. अशा वेळीं विविध विचारतरंगांनीं व्याप्त झालेल्या मनाला भगवत्चिंतनानें शांत करून मी झोपीं गेलों.

मिसर देशांतील उषादर्शन

पहांट झाली. अर्थात् सृष्टीचें रूप बदलूं लागलें. उषेची प्रभा फांकत होती तेव्हां विमानाच्या झरोक्यांतून मी उत्सुकतेनें पाहूं लागलों. त्या वेळीं दिसलेलें अद्भुत दृश्य चिरकाल स्मरणांत राहिल. त्यापूर्वीं असें दृश्य मीं कधींच पाहिलें नव्हतें. वन्हाड-खानदेशकडे कपाशीच्या हंगामांत सांचलेले कापसाचे पांढरे डोंगर मी पुन्हां विमानाच्या तळीं पाहत आहे असें मला क्षणभर वाटलें. डोळ्यांवर

विश्वास वसेना. पण जमिनीवर पाहिलेल्या कार्पासपर्वतांपेक्षां आतां पाहतों तों ते कार्पासपर्वत न जाणों कित्येक मैल सारखे टेंचून लागून चौफेर भरून राहिले होते असें दिसलें. तेव्हां लक्षांत आलें कीं, हे ढगांचे पर्वत आपल्या पायांखालीं आनंदानें वागडत असून आपण फार उंचावरून ही अपूर्व मौज पाहत आहोंत. विधान फार वेगानें चाललें होतें. एक मिनिटाला पांच मैल असा वेग होता. थोड्या वेळानें ढगांचा हा खेळ संपला, ढग विरळ झाले आणि खालीं समुद्राचें पाणी दिसूं लागलें. एका कोपऱ्यांतून सूर्य आपलें सोनेरी डोकें हळूहळू बाहेर काढीत होता. गायत्री मंत्रानें त्याला अभिवादन करून मी खालील सृष्टि पाहूं लागलों, तों घरांचीं पुंजकीं आणि रस्त्यांचीं वेटोळीं दिसूं लागलीं. तेव्हां मिसर देशांतील गांवांवरून आपलें विमान पुढें सरकत आहे हें लक्षांत आलें; तांचे विमानाचा वेग उतरला, तांबडा दिवा लागला, पट्टे बांधण्याची सूचना झाली, विमान-चालकांनीं घोषणा केली कीं, थोड्याच वेळांत आपण कायरो येथील विमानतळावर उतरणार आहोंत आणि तेथें थोडा प्रातराश झाल्यावर पुढें आपण रोमला जाण्यासाठीं उड्डाण करूं.

कायरो विमानतळावर

कायरोचा विमानतळ आला. आणि तांबड्या भुरक्या गोंडेदार टोप्या घातलेल्या कृष्णवर्ण सेवकांनीं विमानाचें स्वागत केलें. विमानतळ चांगला सुसंघटित होता. आतां आमच्या विमानाची साफसुफी सुरू झाली होती. इतक्यांत दुसरीं विमानेहि तळाच्या मुक्कामाला येऊन पोहोचलीं आणि १-२ जाण्याच्याहि तयारींत होतीं. हा तळ मोठा आहे, आणि देशोदेशींच्या विमानांची तेथें ये-जा सारखी चालू असते. आम्हीं सकाळचा नाष्टा करण्यांत गुंतलों होतो. आमच्या हातांत सुवेझ प्रश्नाबद्दल प्रेसिडेन्ट नासर यांची कैफियत सांगणारीं पत्रके देण्यांत आलीं आणि मिसरी कला आणि उद्योग यांचें प्रदर्शन आणि विक्रयालय दाखविण्यांत आलें.

आमची निघण्याची तयारी झाली. तेथील लोकांशीं फारसें बोलणें चालणें करतां आलें नाहीं. सेवकवर्गाचा सर्व पोशाख शुभ्र पायजमा, अंगरखा-कोट-नव्हे आणि वर गोंडेदार गुलाली टोपी असा होता. भाषा अरबी होती. इंग्रजी क्वचितच बोलत होते. नाण्याची देवघेवहि मिसरी मध्यें होत होती. आपण मिसर राज्यांत आलों होतो हें अगदीं स्पष्ट होतें. मिसर देशांतील जगप्रसिद्ध प्रचंड तिकोनी ढगडी कब्ररी (पिरॅमिड) पाहण्याची अनावर इच्छा मनांत होती;

परंतु त्यासाठी करावा लागणारा मुक्काम परतीवर टक्कून मी पुन्हां विमानांत आरूढ झालों.

विमानाच्या काककूपान्त

विमानावरचा सेवकवर्ग बदलला आणि नवा अधिकारी-वर्ग आला. त्यांनीं आमचें स्वागत केलें आणि विमान रोमच्या रोखानें उडूं लागलें. थोड्याच वेळांत आम्हीं भूमध्यसमुद्रावरून चाललों आहां हें ध्यानांत आलें. रात्रीचे आमचे मित्र भट हे विमानखात्यांतच असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या विमानाचे कॅप्टन महाराष्ट्रीय आहेत असें सांगून त्यांना बोलावून माझी ओळख करून दिली. कॅ. पेंडसे आपण पुण्याचेच असें बोलले. पण मी घराण्याची चौकशी चालू केली त्यावेळीं आपलें घराणें बिहारमध्ये रांची येथें स्थायी झालेलें आहे, आणि आपल्या अनेक पिढ्या तेथें नांदत आलेल्या आहेत ही जरा विस्मयकारक वाटणारी माहिती त्यांनीं मला सांगितली. पेशवाईच्या काळांत किंवा त्याहिपूर्वीं बिहार, दरभंग्याच्याहि पलीकडे थेट कुमाऊच्या पहाडांत जाऊन स्थायिक झालेलीं मराठ्यांचीं वेटें अद्यापीहि आढळतात. पं. गोविंद वल्लभपंत हे अशांपैकींच आहेत; आणि आज हे रांचीचे पेंडसे भेटले तेव्हां शोधाला एक विषय मिळाला. तो पेंडशांच्या कार्नी घालून आणि आपल्या नोंदींत ठेवून विमानाच्या विषयाकडे वळलों. थोड्या वेळानें भट यांनीं आणखी एक अपूर्व संधि मला आणून दिली. साधारणपणें कोणत्याहि उतारूस विमानचालक बसतो त्या यंत्रखोलींत (कॉकपिट = काककूप) जाण्याला परवानगी नसते. यंत्रचालकाचें काम अत्यंत जोखमीचें असल्यानें मोटार, बस अथवा विमान चालवणाऱ्या यांत्रिकार्थीं कोणी बोलूं नये असे सक्त नियम असतात. आणि ते कडकपणें पाळावेत हें उतारूंच्याच हिताचें असतें. आतां विमानांत केवळ एकच चालक असतो असें नाहीं. त्याच्या हाताखालीं तितकेच कुशल असे एक-दोन अधिकारी नजीक असतात. अशा परिस्थितींत माझा प्रवेश विशेष परवानगीनें या दुर्घट स्थळीं झाला आणि आतां विमानाच्या नाकांतून अथवा डोळ्यांतून म्हणा मला सर्व सृष्टि स्वच्छ दिसूं लागली. आम्ही या वेळीं नेपल्सच्या जवळ जवळ येत होतो. पाहतां पाहतां विहसुव्हिएस पर्वताच्या ज्वालामुखीचें उघडलेलें विवर मला स्वच्छ दिसलें. अगदीं विवरापासून थोड्या अंतरावरून डोंगरावरच राहण्याच्या कांहीं सोयी असलेल्याहि दिसल्या. डाव्या अंगाला प्रवाशांचें आवडतें

काप्री बेट दाखविण्यांत आलें. उंच विमानांतून मला तें अगदींच लहान दिसलें. नेपल्सचा अर्धचंद्राकृति मनोहर किनाराहि पुष्कळ वेळ दिसत होता.

रोमला टेंकलों !

आतां सकाळीं ११ चा समय झाला होता. आम्ही प्रख्यात रोमनगरीच्या विमान-तळावर उतरत होतो. जमिनीला टेंकल्यावर पाहिलें तो हाहि विमानतळ प्रचंड होता. येथेंहि देशोदेशींचीं विमानें उभीं होती. आमचे झुरिकचे मित्र येथूनच लगोलग विमानानें पुढें गेले आणि माझ्याबरोबर एखाददुसराच प्रवासी रोमला उतरला असेल. आमच्या विमानांतील बहुतेक उतारू पुढें लंडनला जाणारे होते. येणं-प्रमाणें मिसर सोडून इटली देशावर आमचे पाय अवघ्या बारा तासांत येऊन टेंकले होते.

मुंबई सोडली तेव्हां टॉमस कुक कंपनीचा प्रतिनिधि रोमला भेटून सर्व व्यवस्था करील या एकाच भरंवशावर निघालेला मी कुकचा कोणीहि प्रतिनिधि विमान-तळावर न आढळल्यानें 'एकला चलो रे' असा धीर मनाला देऊन साधेल त्या पुढील व्यवस्थेला लागलों; कारण दुसऱ्याच दिवशीं म्हणजे २५ तारखेस मला रोम सोडून फ्लॉरेन्स येथें जाऊन पोहोंचावयाचें होतें. कुकचा प्रतिनिधि भेटला नाहीं हा पहिला फटका आणि तळावरील एखाददुसरा अधिकारी सोडून कोणालाहि इंग्रजी येत नाहीं हें आढळून आलें हा दुसरा फटका. 'बगालिओ' म्हणून मला विचारणारे पोषाखावरून हमाल दिसले. शब्दाचा अर्थ मी एका झटक्यांत उमगलों. अखेर तळाधिकार्याच्या मदतीनें भाड्याची मोटार गांठून मुंबईस अगाऊ पत्र घेतल्याप्रमाणें अँग्लो-अमेरिकन हॉटेलांत पोचलों. भापेच्या अडचणीमुळे 'ऑलवेगो' म्हणजे हॉटेल हेंहि कळून घ्यावें लागलें. हॉटेलचालक थोडेंफार इंग्रजी बोलतात. तेवढीच शब्दसंवाद करण्याची जागा. बाकी सर्व व्यवहार खाणांखुणांवर. हॉटेलचालकाच्या मदतीनें टॉमस कुकचें ऑफिस गांठलें आणि मुंबईत अगाऊ पैसे भरलेल्या दाखल्याच्या आधारेनें फ्लॉरेन्सचें रेल्वेचे तिकिट संपादन केलें. टॉमस कुककडे उठतां बसतां पैशाशीं गांठ दिसून आली. पैसा अगाऊ भरला नाहीं म्हणून प्रतिनिधि तळावर आला नाहीं असा खुलासा मिळाला आणि मुंबईत तर मी पैशाचा भरपूर भरणा कुककडे केलेला होता. रोम येथील टॉमस कुकचे अधिकारी निराळ्या समजुतीचे दिसले. पुन्हां हॉटेल-

माझे परदेशपर्यटन

अनुक्रमांक २६४१४

वि. श्रु. प्रवास...

१६०६

नों. दि. २३/३/६०

मालकाची मदत घेतली. इटालियन टाइमटेबलवरून फ्लॉरेन्स म्हणजेच इटालियन भाषेत फिरेन्झ, येथे जाण्यासाठी वाहन मागवून रोम स्टेशन गाठले. हॉटेलमध्ये प्रथम आला तेव्हा टॅक्सिभाडे देण्यासाठी विचारणा केली. ७९० लीरा आकार झाल्याचे सांगितले. त्याची भरपाई करण्यासाठी १००० लीरांची नोट पुढे केली तो हॉटेल-नोकर आणि मोटार-हाक्या या दोघांनीही डोळे मिचकावून उरलेले पैसे परत न करतां सलाम ठोकून हजार लीरा खिशांत कांबल्या. इटलीतील व्यवहाराचा असा अनुभव येऊ लागला.

फिरेन्झ गाठले

स्टेशनवर आलो, तिकिट दाखविले, भाषा कळेना पण अधिकाऱ्यांना अर्थ कळला. हे तिकिट चालणार नाही. 'गाडी संध फर्स्ट क्लास आहे' आणि तिकिट सेकंड क्लासचे होते ही अडचण निघाली. वाढावा म्हणजे डिफरन्स घ्या असे मी म्हणालो तो अधिकाऱ्यांना अर्थ समजेना. गाडी सुटण्याला ५ मिनिटे अवकाश होता. ही भाषेची पंचाईत आणखी किती नडणार या चिंतेने मी व्यग्र झालो होतो. अखेर थोड्या तर्काने लॅटिन नमुन्यावर डिफरेन्शिया असा शब्द उच्चार करून पाहिले तो मात्रा लागू पडली. गाडीत प्रवेश मिळाला. १८०० लीरा जादा आकार भरावा लागला. १७०० लीराला १ पौंड असा साधारण आकार होता. त्या हिशेबाने १४ ते १५ रुपये जादा आकार पडला. रोम ते फ्लॉरेन्स हा प्रवास सुमारे चार तासांचा आहे. अदमासे दीडशे-दोनशे मैल. तिकडे अंतरे किलोमीटर्समध्ये मोजतात, मैलांत नव्हे. आगगाडीत शाकाहारी माणसांना ज्यापासून कांहीं घेतां येईल असा फक्त एक फळवाला हिंडत होता. पाणी पिण्याऐवजी लोक मद्यच पीत असत. पाणी पिणे जरा आश्चर्यातच जमा होत असे. किंबहुना पाणी म्हणजे 'वॉटर' असे सांगूनही कुणास कांहींच बोध होत नसे. येथेहि कधी काळी शिकलेला 'अँका' हा लॅटिन शब्द आठवला; तो उच्चारतांच पाणी मिळण्याची सोय झाली. फळवाल्याजवळ केले दिसले म्हणून एक केले खरेदी केले. तो एका केळ्यास १०० लीरा आकार पडला. म्हणजे एका केळ्यास सुमारे चौदा आणे पडले. त्यामुळे फळे खाण्यालाहि मन भिऊ लागले.

डब्यांत मी एकटाच होतो. प्रवाशांच्या सामानांच्या पेठ्या डब्यांत मध्यावर उघड्या फडताळांत ठेवण्याची सोय होती. ठरल्याप्रमाणे रात्री १० वाजतां गाडी

फिरेन्झ स्टेशनवर आली. तिथें आमच्या नांवानें हॉटेल मेडिटरानिओमध्ये उतरण्याचा दाखला मजजवळ होता. तें नांव उच्चारून 'बगालिओ' वाले म्हणजे हमाल यांना हांकारलें. इतक्यांत स्टेशनच्या मध्यावर आमच्या परिषदेच्या नांवाचा फल्क दिसला आणि त्यावर बाणानें दिशा दाखविली होती. हा फल्क वाचतांच मोठा आनंद झाला. पण एवढ्या अवधींत आमच्या हमालानें सामान घेऊन अगदीं विरुद्ध दिशेनें वाटचाल चालविली होती. तेव्हां अर्थात् फल्क सोडून आम्ही तिकडे धांव घेतली. एका मोठ्या बससारख्या गाडींत हमालानें सामान टाकलें आणि डागामागें ५० लीरा याप्रमाणें आकार घेऊन तो निघून गेला. (१७०० लीरा म्हणजे सुमारे १४-१५ रुपये) आणखी कोणी उतारू नसल्यामुळें मी थोडा बुचकळ्यांत पडलों. पुन्हां हॉटेल मेडिटरानिओ असा उच्चार केला. गाडीहांक्यानें खुणेनें साथ दिली आणि थोड्याच वेळांत हॉटेल मेडिटरानिओसमोर गाडी उभी केली. विद्युद्दीपित अक्षरांनीं चमकणारें तें हॉटेलचें नांव पाहून मला धीर आला तोंच हॉटेलचा पोषाख केलेला नोकर येऊन त्यानें दार उघडून भव्य कांचेच्या दारांतून माझें सामान आंत नेलें आणि मॅनेजरसाहेबांशीं थोडी बातचीत केल्यावर ५५७ नंबरच्या खोलींत विजेच्या पाळण्यांतून आमची रवानगी झाली. स्वतंत्र स्नानाची सोय असलेल्या खोलीची मागणी आम्ही केली होती. फार उंची खर्चाचें ठिकाण मागितलेलें नव्हतें तरी सुद्धां येथें नुसता राहण्याचा आकार दर दिवसाला १५०० लीरांचा होता. याशिवाय सकाळच्या न्याहारीचे (ब्रेकफास्ट) ३०० लीरा आणि रात्रीं भोजनाचे (डिनर) २७०० लीरा असा आकार होता. हॉटेल मालकानें मेख मारून ठेविली होती कीं, हॉटेलांतील मुक्कामांत निदान एक भोजन तरी घेतलें पाहिजे. निदान त्याचा आकार भरला पाहिजे; आणि त्याप्रमाणें न जेवतां तो सुखासुखी मला भरावा लागला; कारण मी रात्रीं भोजन कधींच करीत नाहीं. तोच क्रम युरोपमध्येहि बहुतांशीं चालू होता. युरोपियनपद्धति रात्रि-भोजनाची आहे. म्हणजे 'दिवा न भुंक्ते' असा प्रकार नाहीं. पण दिवा-भोजनाल 'लंच' असें नांव आहे. असायस मद्ययुक्त भोजनें निवांतपणें रात्रीं होतात.

खोलीची सजावट उत्तम होती. प्रत्येक खोलींत टेलिफोनची व्यवस्था होती. ऊन-थंड दोन्ही प्रकारचें पाणी मुबलक होतें. आंत तांड पुसण्याचे अनेक रुमाल ठेवले होते. दोन-दोन पलंग, त्यावर मऊ विछाने, दोन्ही बाजूला वाचण्याचे

विजेचे दिवे असैं पुष्कळ सामान प्रवाशांच्या सोयीसाठीं ठेवलेलें होतें. तेव्हां त्या बाजूनें कसलीच अडचण भासली नाहीं.

अशा तऱ्हेनें दुसऱ्या दिवशीं सुरू होण्याच्या परिषदेचा विचार करीत फिरेन्झ शहरांत पहिल्या रात्रीं मी झोपीं गेलों.

* * *

फिरेन्झ परिषद्

सर्वस्वी शाकाहारी

सकाळीं नेहमीप्रमाणे सूर्योदयापूर्वी उठून प्रातर्विधि आटोपून गरम पाण्याने मनमुराद स्नान केले. धोतर वगैरे वाळत टाकले, कारण खोलीचा मी एकटाच राजा होतो. शीर्षासन करून गंध लावले आणि मग प्रातराश करण्यासाठी खाली आलों. सर्व हॉटेलांतून हे जेवणखाते तळमजल्यावर असते. माझ्या खोलीच्या क्रमांकावरून वाचकांच्या ध्यानांत हॉटेल किती मोठे असेल ते आलेच असेल. सुमारे ७०० स्वतंत्र खोल्यांची तजवीज हॉटेल मेडिटरानिओमध्ये होती. अशीं अनेक लहानमोठी हॉटेले लहानशा फिरेन्झ शहरांत आहेत असे आढळून आले. तळमजल्यावरील भोजनखान्यांत गांवांतील इतर लोकहि येत असत. हॉटेलला अनेक मजले असून विजेच्या पाळण्यांनी ये - जा करावी लागे. गाईचे पिवळे धमक स्वच्छ दूध इ. इ. मुत्रलक मिळते. वाढपी-प्रमुखाशी थोडी वाटाघाट केल्यावर मला शुद्ध शाकाहारी पदार्थ पाहिजेत हे त्यास स्पष्ट कळवून दिले. त्याला किंचित इंग्रजी समजत होते. मग पाव, दूध, लोणी आणि शेवटीं द्राक्षे, सफरचंद आणि पेअर नांवाचीं फळे मिळालीं. तेवढ्याने माझे पोट भरत असे. दुधाची कॉफी करून घेत होतो. एकदां भाज्या त्यानें करून आणल्या; त्या कांहीं मला रुचल्या नाहींत. सत्र त्या पुन्हां कधीं मी घेतल्या नाहींत. एक तर त्यांना चव नव्हती-दुसरें त्या नुसत्याच उकडलेल्या होत्या, त्यामुळे मला त्या रुचल्या नाहींत. हा प्रातराश भरपूर करून घ्यावा मग मधल्या वेळेचे जेवण (मध्यंतर भोजन = लंच) यथातथा मिळाले तरी देखील तितकेसे जाणवणार नाहीं. तेव्हां सकाळच्या भरपूर न्याहारीचा

पाठ मीं ठरवून टाकला. मध्यंतर-भोजन साधारण तांत्रिकच ठेवलें. शिवाय सहलीच्या निमित्तानें कांहीं चहा-फराळाची सोय होतच असे. रात्रीं भोजन मीं करात नसे आणि फिरेन्झ (फ्लॉरेन्स) शहरांत कोणी परिचित भोजनाचें निमंत्रण देईल असा नव्हता. मीं निघालों त्यापूर्वीं ८ - १५ दिवस वर्तमानपत्रांत असें वृत्त वाचलें होतें कीं, बडोद्याचे चंदू जोशी यांना चित्र-पुतळा-कला शिक्षणा-साठीं सरकारनें शिष्यवृत्ति देऊन पाठविलें असून ते फिरेन्झ येथेंच शिक्षण घेण्याचा संभव होता. फिरेन्झला त्यांचा पत्ता मला लागला नाहीं; पण पुढें हिंदुस्थानला परत येण्याच्या वेळीं श्री. जोशी यांची माझी भेट डॉ. सुखात्मे यांच्या घरीं रोमला झाली. ते आतां तेथें आपलें शिक्षण घेत होते, आणि चांगले रुळत चालले होते.

फिरेन्झचे भव्य प्रासाद

पंचवीस तारखेला सकाळींच परिषदेला नऊ वाजतां सुरवात व्हावयाची होती. परिषदेची जागा मला कांहीं नक्की कळली नव्हती. हॉटेल-व्यवस्थापकाशीं थोडी चौकशी अदमासानें केली; त्यानें टॅक्सींत बसवून दिलें आणि मी फिरेन्झमधील एका मुख्य चौकांत आलों. चौक फार मोठा आहे. आपली पुण्याची मंडई त्यांत सहज बसेल. चौकाच्या तिन्ही बाजूला भव्य प्रासाद आणि उंची उंची दुकाने होती आणि डाव्या बाजूस जुनें राजमंदिर आणि त्यांत बसविलेल्या सरकारी कचेऱ्या, चित्रशाळा वगैरे असून मंदिराच्या तोंडाशीं ग्रीक वरुणदेवतेचा भव्य आणि सुंदर असा नग्न पुतळा कारंज्यांत उभारलेला आहे. कारंज्याच्या भोंवतालीं अनेक ग्रीक देवतांचे पुतळे बसविलेले आहेत. वरुण पुतळ्याला खेटून उफिझ्झी (= ऑफिस)च्या सरकारी कचेऱ्या असलेला भव्य प्रासाद आहे. प्रासादापलीकडे रस्ता. रस्त्याच्या पलीकडे आर्नो नदी. या नदीचे दोन्ही कांठ बांधून काढले आहेत आणि त्यांवर जागजागीं पूल आहेत. पाणी विपुल आहे आणि तें साधारण स्वच्छहि दिसतें. परंतु एखादी लहानशी होडी घेऊन नदींतून जाणारा एखादा दिसला तरी इकडे नदीला घाट नसल्यामुळें किंवा तशी वहिवाट नसल्यामुळें माणसें जलविहार वगैरे करतांना आढळलीं नाहींत.

या नदीकांठाला लुंघानों असें म्हणतात. हाच आर्नो नदीतटाक. हा आर्नोनदी-तटाक रम्य आहे. त्याच्या दोन्ही अंगास वस्ती आहे. उफिझ्झीच्या भागांतून

पूर्वीच्या जुन्या राजवाड्याला जाण्यासाठीं रस्ता आहे. उफिझ्नीचा चौक मोठा आहे. तळमजलाच भव्य आणि उंच असून सुमारे २५ गोल खांबे आणि त्यांवर तीन मजली इमारत अशी रचना दिसली. तळमजल्याच्या १५-२० फूट रुंदीच्या पडवींत कांहीं दुकानदार फिरेन्झमधील विशेषविख्यात अशा चामड्याच्या व इतर सुंदर वस्तू विकण्याकरितां ठेवतात. तळमजला एका बाजूनें मोकळा असून स्तंभयुक्त आहे. जुन्या काळचे नकाशे आणि पुस्तके विकणारी एक बाईहि येथें दिसली. कांहीं वेळानें परिषदेचा फलक असलेला जिना लागला. जिनाच्या दोन्ही अंगाला धंदेवाईक फोटोग्राफर उभे होते.

प्रतिनिधींचें स्वागत

जिना चढून वर गेलों तों चटकन् लक्षांत आलें कीं, अगण एका प्राचीन प्रासादतुल्य इमारतींत शिरलों असून तेथेंच आसपास प्राचीन कलाकृति ठेवलेल्या



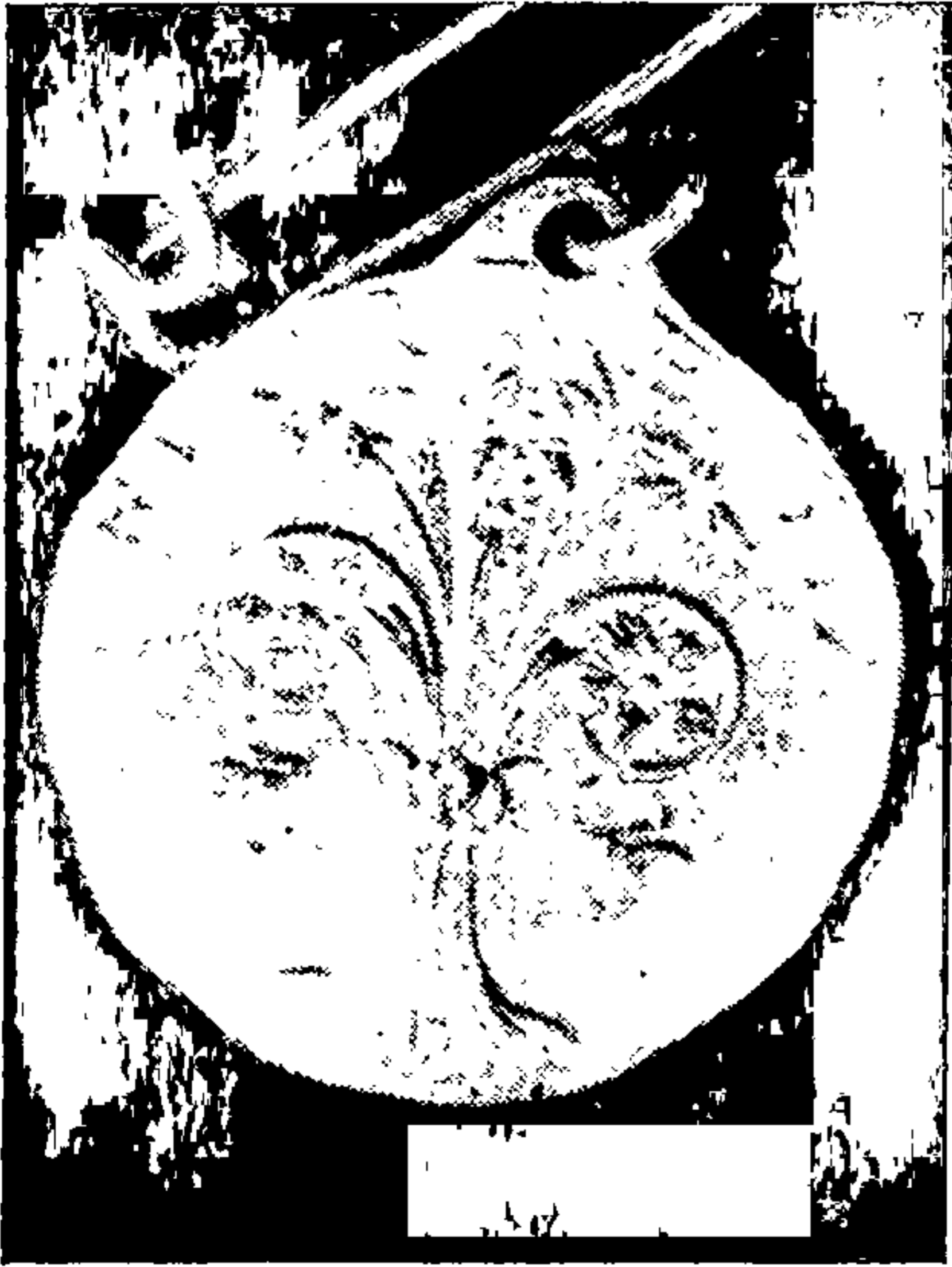
फिरेन्झ परिषद् प्रसंगीं प्रतिनिधींशीं चर्चा करित असताना

असाव्यात. विशेषतः एखादी चित्रशाळा असावी. इतक्यांत ज्या बाजूनें वरेच लोक जात होते त्या बाजूकडे मी वळलों. हेतु असा कीं, प्रथम परिषदेच्या अधिकाऱ्यांची गांठ घ्यावी. 'सेग्रेतारियो' अशी पाटी पाहिल्यावर त्या बाजूला सेक्रेटरी सांपडणार असा अंदाज केला. माझ्या मागून क्रमाक्रमानें १०-२०

जण आले आणि आम्ही उभे होतो ती खोली गजबजून गेली. तथापि त्यांत इंग्रजी बोलणारा किंवा समजणारा विरळाच होता. पुढे कांहीं भेटले. थोडे बोलणे केले. परिचय होऊ लागला. तथापि हे सारे परदेशांहूनच आलेले होते आणि माझ्याप्रमाणेच कचेरींत जाण्यासाठी उभे होते. कचेरीच्या दारापाशी दोन स्त्रिया होत्या. त्यांपैकीं एकीस इंग्रजी चांगले येत असावें. आपल्याजवळ पास आहे काय ? असं तिनें मला विचारलें, तों मी तिच्या कचेरींतून मुंबई-सरकारकडे जो जवाब आला होता तोच तिला दाखविला. लागलीच तिनें आंत जाण्याची परवानगी दिली. आंत इंग्रजी बोलणारे कमीच होते.

प्रतिनिधींना भेट

येथें निरनिराळ्या सेवकांकडून प्रतिनिधींना क्रमवार वस्तु देण्यांत येत होत्या. हिरव्या, करड्या रंगाच्या मऊ कातड्याचें एक सुंदर पाक्रीट, ज्यांत कागदपत्र आणि



प्रतिनिधि-पदक (दर्शनी)

तिसरा आंतरराष्ट्रीय दफ्तर परिषद, फिरेन्झ् १९५६

फायली राहतील असें, आम्हांस देण्यांत आले. त्यांत परिषदेचे आवश्यक ते कागद घालून देण्यांत आले. या-शिवय इटली देशांतील पांच-सहस्रें वर्षांचा आर्थिक इतिहास गांवलेले असे मोठे मोठे जाड ग्रंथहि भेट देण्यांत आले. त्या ग्रंथांत अनेक रंगीत आणि साधीं चित्रें होतीं. ग्रंथ अगदीं सुबक आणि उंची कागदावर छापलेले आहेत.

बांको द नापोली अशां-सारख्या पेढ्यांचे इतिहास या पुस्तकांतून दिलेले आहेत. याशिवाय साध्या छपाईचेहि दुसरे जाड जाड ग्रंथ आम्हांला

देण्यांत आले; ते गृहकारभारी किंवा स्वदेशी कारभारी—‘मिनिस्त्रो देल् इन्तरनो;’



प्रतिनिधि-पदक (पार्श्व)

तिसरी आंतरराष्ट्रीय दफ्तर परिषद, फिरेन्झ १०७३

इन्तरनो यालाच मी होम-गृह असें म्हटलें आहे— यांच्या खात्यांनीं प्रसिद्ध केलेले होते. एवढें ओझें घेऊन बाहेर आलों आणि पाकिटांत दिलेले कागद सर्व चाळून पाहूं लागलों. ‘ता’ म्हणतां ताक-भात या न्यायानें इटालियन भाषेंतील निमंत्रणें, कार्यक्रम वगैरे थोडे थोडे समजू लागले. ‘पारतेन्झा’ म्हणजे निघणें. ‘ओरे = आवर’ (तास) असे शब्द अजमासानें लागू लागले. या संभारांत प्रत्येक प्रतिनिधीनें छातीवर लावण्यासाठीं दिलेलें सोनेरी मुला-म्याच्या धातूचें पदक होतें.

तीन विषयांवर तज्ज्ञांची चर्चा

परिषदेचें अधिवेशन सकाळीं ९ वाजतां सुरू होऊन साधारण १२ वाजेपर्यंत व दुपारीं ३ ते ५ वाजेपर्यंत चालत असे. परिषदेच्या पहिल्या तीन दिवसांत सकाळीं एका नियमित विषयावर एक टिपण किंवा विवरण लेखी सादर होत असे. या विवरणाचा सांगोपांग परामर्श वक्ते घेत असत. चर्चेत भाषण करण्यासाठीं निदान २४ तास अगाऊ लेखी परवानगी मागावी लागे. कांहीं चर्चिक आपलें म्हणणें लेखीच वाचून दाखवीत.

इंग्रजी, जर्मन, फ्रेंच, रशियन (जर्मन-आलेमान्य), (फ्रेंच-फ्राँसे) (इंग्रजी-आंग्ले), (रशियन-रुसी) अशा प्रकारच्या भाषा समजणारे प्रतिनिधि आपापल्या भाषागटांत फलक पाहून बसलेले होते. अलीकडे मोठमोठ्या आंतर-

राष्ट्रीय परिषदांत वक्ता नियुक्त अशा कोणत्याहि भाषेंत बोलला तरी त्याचें ताबडतोब सर्व नियुक्त भाषांत भाषांतर होत असतें, आणि ज्याची जी भाषा असेल तें भाषांतर त्या भाषेसाठींचीं टोपणें कानाला बसवून ऐकावयाचें



फिरेन्झ परिषद् - चर्चाप्रसंग - गोष्टी



फिरेन्झ परिषद् - प्रतिनिधि चर्चा

असतें. तशी सोय येथेंहि केलेली होती. तशी सोय नसती तर परिषदेतील सर्व व्यवहार समजणें फारच कठीण झालें असतें. (१) नवीन दफतरखान्यांची उभारणी (२) खाजगी दफतरखाने (३) दफतरसाहित्याची निवड या तीन विषयांवर



फिरेन्झ् परिषद् - प्रदर्शनांत

तज्ज्ञांनीं तयार केलेले विवरणात्मक अहवाल छापून प्रतिनिधींच्या हातीं दिलेले होते; आणि त्यावर देशोदेशींचे प्रतिनिधि पुढें येऊन चर्चा करीत असत. सकाळीं व कधीं दुपारीं चर्चा तसेंच मध्यंतरांत गप्पागोष्टी, प्रदर्शनावलोकन आणि सायंकाळीं सहली असें साधारणपणें कार्यक्रमांचें स्वरूप असें.

फिरेन्झ्ची ग्रामप्रदक्षिणा

पहिल्या दिवशीं फिरेन्झ् शहराभोंवतीं ग्रामप्रदक्षिणेचा कार्यक्रम होता. फिरेन्झ् हें शहर मनुष्याच्या सुंदर कलाकृतींविषयीं जसें प्रसिद्ध आहे तसेंच तें निसर्गाच्या कृपेविषयींहि प्रसिद्ध आहे. भोंवतालीं उंच पर्वत आणि दऱ्याखोरीं; मधून वाहणारी नदी आणि तिच्या कांठीं वसलेलें हें सुंदरसें शहर मनाला फारच उल्हसित करते. भोंवतालच्या उंच पर्वतांवर गर्द झाडी आहे आणि त्यांवरून सुंदर रस्ते काढलेले आहेत. हजारों स्त्री-पुरुष निसर्गसौंदर्य लुटण्याकरितां या जागीं येत असतात. 'फियोसोल' आणि 'कसीने' वगैरे भागांवर हिंडतांना

या डोंगरांवरहि रोमन काळीं क्रीडागारें होतीं; त्यांचे अवशेष आम्हीं पाहिले. प्राचीन ख्रिस्ती धर्म-मंदिरेंहि या उंच जागेवर होतीं. एका जागीं मंदिराच्या तळघरांत मोठी अशी एक वस्तुशाळा होती आणि तींत नादिष्ट पण चौकस अशा मिशनरींनीं गोळा केलेले देशोदेशींचे वस्तुखंड होते. त्यांत कागद, हत्यारें, मातीचीं भांडीं वगैरे पुष्कळच संग्रह होता.

कोल्हापूरच्या छत्रपतींची समाधि

‘कसीने’च्या डोंगरावरील रम्य उद्यानांत आपणां भारतीयांना प्रिय वाटणारें कोल्हापूरच्या छत्रपतिमहाराजांचें समाधिस्थान आहे. हे महाराज २१ व्या वर्षीं क्षयानें फिरेन्झ येथें वारले. यांच्या इंग्रजी शिक्षकानें फार मेहनत करून छत्रपतींच्या शवाचें दहन आर्नो आणि तिला येऊन मिळणारी एक दुसरी नदी यांच्या संगमावर केलें. त्यांच्या अस्थींवर किंवा त्यांच्या अंशावर ही समाधि



श्रीछत्रपति राजाराममहाराज समाधि, कॅसीन, फिरेन्झ.

वांधली आहे. या समाधीचें शिल्प अगदीं भारतीय पद्धतीचें असून डोक्याची कंगणीदार पगडी स्पष्टपणें रेखाटलेला असा महाराजांचा दगडी पुतळाहिं येथें बसविण्यांत आला आहे. भारतीयांच्या दृष्टीनें हें एक अपूर्व स्मारक युरोप खंडांत आहे.

गेल्या युद्धांत पुष्कळ मराठ्यांच्या पलटणी इटलीमध्ये होत्या व अनेक मराठे

शिपाई आणि अधिकारी या समाधीच्या दर्शनास येत असत त्यामुळें असेल, 'इन्डियानो' या नांवानें हें स्थळ फिरेन्झ शहरांत सर्वोस विख्यात आहे. गांवापासून सुमारे ५ मैल पडतें. ठिकाण फार रम्य आहे. तेथील निगा निरंतर नीट राहिल याची काळजी भारत सरकारानें किंवा भारत सरकारमार्फत मुंबई सरकारनें घेतली पाहिजे, अशी मी मुद्दाम आग्रहानें शिफारस करतां. सरकारप्रमाणेंच छत्रपति व महाराष्ट्राचे पुढारीहि इकडे लक्ष देतील अशी मला आशा आहे.

'इन्डियानो'च्या भागांतून सर्व प्रतिनिधींबरोबर जरी मी पहिल्या दिवशीं फिरून आलों, तथापि प्रत्यक्ष समाधि आमच्या फिरतीच्या रस्त्यापासून मैल दीड मैल दूरच होती. म्हणून ता. ३० सप्टेंबर रोजीं मी मुद्दाम जाऊन समाधीचें दर्शन घेऊन आलों. समाधीभोंवतालीं मराठी, संस्कृत, इटालियन आणि इंग्रजी अशा चार भाषांत स्वर्गवासी महाराजांच्यावद्दल शिलालेख आहेत. मला वाटतें, अखिल युरोपांत असलेला मराठी शिलालेख हा एवढाच असेल.



फिरेन्झ प्रतिनिधि—सहल, कॅसीने टेकडीवर.

विख्यात कलाकृति व भव्य राजप्रासाद

जगाविख्यात शिल्पकार मिकेलांSSजेलो यांच्या विख्यात शिल्पकृति आणि

चित्रकृति इटलींत अनेक ठिकाणीं आहेत. याचप्रमाणें त्या फिरेन्झ् शहरांतहि आहेत. त्यांपैकीं एका शिल्पकृतीची नकलहि एका पहाडावरील पठारावर ठेवलेली असून तेथून खालीं आनींचा प्रवाह आणि त्याला लागून असलेले सुंदर फिरेन्झ् शहर आणि त्यांतील अतिप्रख्यात ख्रिस्ती देवळाचा-‘ दुओमो ’चा-देखावा फारच रम्य दिसतो.

फिरेन्झ् शहरांत मोठमोठे राजप्रासाद आहेत. शहराची ठेवण अद्यापहि मध्य-युगीन आहे. त्यामुळें पुष्कळ रस्ते फरसबंदी आहेत. अनेक रस्ते इतके अरुंद आहेत कीं, गर्दीच्या दृष्टीनें अशा रस्त्यांवरूनहि फिरेन्झ्कर मोठ्या कुशलतेनें मोटारी हांकतात यांत शंका नाही ! किंबहुना इटालियन ड्रायव्हर याच कामासाठीं विख्यात आहेत असें मला सांगण्यांत आलें तें मला खरें दिसलें. या अरुंद रस्त्यांच्या कडेलाहि हात दीड-हात रुंदीचे पद-पथ आहेत. अरुंद रस्त्यावरून मोटारी जात असतां पदपथावरून स्त्री-पुरुष इत्यादिकांची गर्दी कशी जात असेल याचा वाचकांनीं विचार करावा. त्यांतून मध्येंच पाऊसहि पडतो. चालणारे छत्र्याहि घेतात. तेथील सर्वजण एकमेकांची सोय पाहून मोठ्या आनंदानें जात येत असतात. तक्रार, मारामारी, वाचावाची कोटेंहि दिसून आली नाही.

पाश्चात्य संस्कृत-पंडिताची भेट

अशा रस्त्यांनीं ता. ३० सप्टेंबरला मी चांगला ५ मैल चालत गेलों. कारण संस्कृत भाषेचे अभिज्ञ वृद्ध प्रोफेसर वेनियो फिलिप्पी यांस अवश्य भेटण्यासाठीं मला माझे मित्र प्रो. गोडे व डॉ. दांडेकर यांनीं आग्रहानें सुचविलें होतें. ‘ १५ डांते कास्टिग्लियानो ’ येथें प्रोफेसरसाहेबांचा लहानसा पण तुमदार बंगला आहे. रस्त्यावरून पाहतां बंगला आंत आहे आणि रस्त्यावरील लोखंडी प्रवेशद्वार अगदीं पक्कें बसविलें आहे. या वस्तींत सर्वत्र शांति नांदत होती. ऐन उन्हाची पांच मैल चाल झाल्या कारणानें माझ्या शरीरांतून वामाच्या धारा चालल्या होत्या. माझी भेट एकप्रकारें आकस्मिकच होती. कारण मला पूर्वसंकेतानें भेट ठरवितां आली नाही. प्रोफेसरसाहेबांनीं, त्यांच्या कन्येनें आणि कुटुंबानें माझे अत्यंत प्रेमानें स्वागत केलें होतें. ‘ मी तुमची सारखी वाट पहात होतो, ’ असें प्रो. फिलिप्पी मला म्हणाले. आतां जेवावयासच राहा, असा त्यांनीं आग्रहहि केला. तेव्हां, मी पूर्ण शाकाहारी आहे आणि खराच अतिथि आहे असें मी जरी कितीहि निक्षून

सांगितलें तरी फिलिप्पी यांनीं मजकरितां मुद्दाम शेवया तयार करविल्या आणि मीहि दोन प्रहरच्या भोजनास आनंदानें संमति दिली. शरीर वृद्ध झालें होतें तरी फिलिप्पी यांचा विद्याव्यासंग विलकुल कमी झालेला नाहीं. हिंदुस्थानांत आपण यावयास पाहिजे होतें असें मी म्हणालों. त्यावर आपण आतां वृद्ध झालों, असें फिलिप्पी म्हणाले. तें ऐकतांच सौ. फिलिप्पी यांनीं विनोदानें टोमणा मारला कीं, मागें ५० व्या वर्षींच का नाहीं गेलां ? यानंतर मी वर वर्णिलेल्या महाराजांच्या समाधीच्या दर्शनाला गेलों.

परिषदेच्या निमित्तानें जे सहलींचे कार्यक्रम ठेविले होते त्यांत दोन कार्यक्रम सहेतुक होते. एक प्रातो या तालुक्यासारख्या गांवीं जाण्याचा आणि दुसरा सीएना नांवाच्या जिल्ह्यासारख्या ठिकाणीं जाण्याचा. दोन्ही गांवीं प्रतिनिधींना आराम-गाड्यांतून नेण्यांत आलें. गांवें जरा दूर्वींच होतीं. जावयाच्या मार्गांत रम्य सृष्टि-दर्शन घडलें. फळबागा वगैरे वाटेनें लागल्या. वाटाड्या मधुर इतालिय भाषेंत धांवत्या गाडींतून दिसणाऱ्या दृश्यांचें आणि विशेषांचें धांवतें वर्णन सारखा त्रोलत होता !

प्रातो आणि सीएना दोन्हीं गांवीं नागरिकांनीं आमचें हार्दिक स्वागत केलें. प्रातो येथें तर जुन्या पंधराव्या किंवा सोळाव्या शतकांतले पोषाख चढविलेले आणि हार्तीं निशाणें व तुताऱ्या घेऊन आमच्या स्वागतार्थ मोक्याच्या जागीं ऐटींत उभे केलेले हौशी नागरिक आढळून आले. या दोन्हीं जागीं प्राचीन भव्य किल्ले वगैरेंचे अवशेष आम्हांला दाखविण्यांत आले. किल्ल्यांची बांधणी चौरसी विटांची दिसली. प्रातो येथील जुना दफतरखाना पाद्री मंडळीच्या स्वाधीन असावा. हा संग्रह फार प्रचंड दिसला; आणि स्वच्छ व सुरक्षित ठेवलेला आढळला. सहज विचारतां उत्तर मिळालें कीं, येथें इ. स. १२०० पासूनचेंहि दफतर संग्रहांत आहे. तसा एक कातडी बांधणीचा खंड मी वरवर पाहिला. मी पाहत असतां कोणी छायाचित्रहि घेतलें. प्रातो येथें स्वागताचीं भाषणें झालीं. निरनिराळीं चौकोनी निशाणें दांड्याला बांधलेलीं किंवा अन्यत्र टांगलेलीं मोठी शोभा देत होतीं. निशाणांवर वचनें व चिन्हे काढलेलीं दिसलीं. भाषणोत्तर जलपान झालें. इटलींतलें हें जलपान म्हणजे मुख्यतः मद्यपानच होतें. इटलींतील उंची मद्यें फार लोकप्रिय आहेत. मी कांहींच घेत नाहींसें पाहून वाढप करणाऱ्या मुलींनीं मला वारंवार विचारून वेजार केलें.

भाषेच्या भिन्नतेमुळे फार अडचण आली. अखेर निर्मद्य असा, मला वाटते, जर्दाळूचा रसप्राश एकीने दिला तो मी घेतला तेव्हां त्यांचे समाधान झाले !



‘ प्रातो ’ (एक तालुका-ठाणे) इटली येथील स्वागत

ता. २७-९-१९५६ रोजी प्रतिनिधींचे नगरमंडळीद्वारां - मध्ययुगीन पोषाख, वाद्ये, नगर-चिन्हे यांसह स्वागत.

मग एक दिवस आमची सफर सीएना येथे गेली. तेथे भोजनप्रसंग होता. मी एकटाच पक्का संपूर्ण शाकाहारी ! इंग्रजी भाषेची सोय पाहून लंडनच्या इंडिया ऑफिसचे दफ्तरदार श्री. सटन यांचे जवळ बसलो. मजकारिता मुद्दाम शाकांचे वाढप आणविले. भोजनभाषणांत माझा उल्लेख झाल्याचे श्री. सटन यांनी सांगितले. प्रत्येकाचे हातीं एक एक भरदार छार्पाल भोजनपत्रिका दिली होती. या पत्रिकांवर प्रतिनिधि एकमेकांच्या सह्या घेऊन प्रसंगस्मरण म्हणून पत्रिका संग्रहार्थ ठेवून घेतांना आढळले. माझी सही पुष्कळांनी घेतली. मग मीहि तसे करून एक पत्रिका ठेवून घेतली. तीवर श्री. सटन प्रभृतींच्या सह्या आहेत. पत्रिकेची प्रतिमा सोबत जोडली आहे.



MONTE DEI PASCHI
DI SIENA

At III Congresso Internazionale Degli Archioi,
Siena, 29 Settembre 1956.

J.S. Ritchie, National Glasgow
Scotland

Mora Q. M. Jones (Mrs)
33 Old Kirk Rd.,
Edinburgh. 12.

J.C. Sutton
India Office Library

C. Evans Record Office (b.b.)
London
Ruth H. Lewis
Kew Gardens
Kew Palace Office (Kew Gardens)

Joaquín Rodríguez Trancoso - Archivero del
Reino

Miguel Ángel (Venezuela)
Compañía Shell
Caracas
Valencia
España

London
Kew Palace Office (Kew Gardens)

C.T. M. Jones

General Register House,
Edinburgh, 12

Lunch Siena
29/9/56
J.S. Ritchie

ST. BARTHOLOMEW'S
HOSPITAL



सीएना नगरातफें खाना. सीएना नगराचा देखावा.

पीसाचा झुकता मनोरा

आतां एकच प्रबल इच्छा शिल्पक होती ती एवढीच की, फिरेन्झ्हून अगदीं जवळ असलेला पीसाचा जगप्रसिद्ध प्रचंड असा झुकता मनोरा पहावा. त्याप्रमाणें प्रवासी कंपनीकडे व्यवस्था करून, मी दि. १ ऑक्टोबर रोजीं 'पीसा' येथें गेलों. तेथील 'दुओमो'हि फार मोठें आहे; आणि याच देवळासाठीं हा मनोरा बांधलेला आहे. कॅथलिक पंथाच्या शिल्पाची भव्यता प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय ध्यानांत येणार नाही. सामुदायिक प्रार्थनेसाठीं मोठाल्या आवाहनघंटा ख्रिस्ती मंदिराजवळून घणघणत असतात; पण या घंटा देवळांत ठेवीत नसून आपल्याकडे जशी दीप-माळ असते त्याप्रमाणें स्वतंत्र असे प्रचंड मनोरे बांधून त्यांवर या घंटा ठेवलेल्या असतात. पाहण्यापूर्वीं माझी अशी कल्पना होती कीं, पीसा येथील हा झुकता मनोरा आतां पडण्याच्या धोक्यांत आला असून त्यावर प्रेक्षकांना जाऊं देत नसतील. परंतु प्रत्यक्ष मनोरा जेव्हां पाहिला तेव्हां तो मला अगदीं अभंग दिसला. त्याला ढिमसुद्धां धक्का लागलेला नाही, आणि चित्रांत दिसला होता तो अगदीं झुकलेला तिरपा असा. हा शेंकडों फूट उंच असून त्याला वर जाण्याचा मार्ग सोप्या सोप्या पायऱ्यांचा बांधलेला आहे. अगदीं वरच्या टोंकाच्या मजल्यावर पांच मोठाल्या काशाच्या प्रचंड घंटा बसविलेल्या आढळून आल्या. यांतील प्रत्येक घंटा

जवळजवळ निदान एक पुरुष उंचीची आहे. या एवढ्या पांच प्रचंड घंटा एकत्र आवाज करीत असतील तेव्हां सृष्टि खरोखरीच कंपायमान होत असेल यांत शंका नाही. आणि एवढें ओझें ब्राह्मणतः झुकत्या दिसणाऱ्या या मनोऱ्यावर ठेवले आहे; आणि तें तेथें विनधास्तपणें शेंकडों वर्षें उभें आहे. यावरून या मनोऱ्याच्या बांधणीच्या मजबुतीची कल्पना येते. असें सांगतात कीं, मनोरा बांधण्याची सुरुवात झाल्यावर पाया एका अंगानें खचला. पण या अपघातानें न डगमगतां बांधणीचा मध्य काढून त्या गणितानें मनोरा पुरा केला आहे. त्यामुळे आलेला झुकतेपणा तसालाच सांवरून घेऊन पण मनोऱ्याच्या वळकटीला बाधा न आणतां शिताफीनें काम पुरें केलें आहे. सुतासुतानें मनोरा झुकत आहे असें सूक्ष्म शास्त्रज्ञ व तज्ज्ञ म्हणतात. तथापि, माझ्याबरोबर जे शेंकडों प्रवासी प्रेक्षक मनोरा चढून जात होते, त्यांपैकीं कोणालाहि मनोऱ्याच्या भक्कमपणांत कांहीं कमीपणा असल्याचा संशयहि आला नाही. प्रख्यात ज्योतिषी गॅलिलिओ यांच्या नांवाशीं हा मनोरा चिकटलेला आहे. आधुनिक विद्यार्थ्यांना या ना त्या रूपानें गॅलिलिओचा परिचय लहानपणींच होतो आणि या झुकत्या मनोऱ्याचें चित्र त्यांच्या परिचयाचेंच झालेलें असतें. असा हा जगप्रसिद्ध मनोरा आम्ही सावकाशपणें त्याच्या माथ्यावर जाऊन पाहिला. तेथील हवा चाखली. त्या प्रचंड घंटांना हात लावला आणि मनोऱ्याच्या कारागिरांना धन्यवाद देत खालीं उतरलों.

‘कांपो-सान्तो’ – पवित्र कबरस्तान

मनोऱ्याच्या जवळच्या आवारांत उजव्या अंगाला ‘कांपो सान्तो’ नांवाची पवित्र प्रेतभूमि आहे. ती अत्यंत विशाल आहे. तिचें क्षेत्र सहज पुण्याच्या शनवारवाड्या-एवढें असेल. ख्रिश्चनांचीं प्रेतें त्या भूमींत सर्वत्र पुरलेलीं आहेत. इटलीमधली ही ख्रिस्ती प्रेतभूमि सर्वांत जुनी समजली जाते. ख्रिश्चन प्रेतभूमींत पुरलेल्या मनुष्याची निजलेली आकृति संगमरवरावर कोठें कोठें काढलेली असते.

मुंबईहून निघतांना रोमन कॅथॉलिक पंथाचे जगद्गुरु पोप यांची भेट घेण्याच्या माझ्या मनोदयाबद्दल मी मार्गे लिहिलेंच आहे आणि परिषद् आटोपतांच यासाठीं मला सवड होईल असाहि संकेत कार्डिनल ग्रेसमू यांजपाशीं केलेला होता. तदनुसार फ्लॉरेन्स (फिरेन्झ) हून मी रोमला परत आलों आणि त्या खटपटीला लागलों.

* * * * *

पोपच्या भेटीचा योग

रेव्ह. अॅथनेशियस् डिक्रूझ यांजकडे माझी व्यवस्था ग्रेशस् यांनीं सोंपविली होती. माझा पहिला बेत दि. २० ला रोमला पोचण्याचा होता, पण ते न जमल्यामुळे पूर्वसंकेताप्रमाणे डिक्रूझ यांनीं माझी चौकशी आल्बेर्गो अमेरिकानो हॉटेलमध्ये केली होती. कारण ते त्यानंतर कासल गोंडाल्फो या पोपच्या वसंत विश्रामाच्या गांवीं जाऊन राहणार होते. रोममध्ये मी डॉ. सुखात्मे यांच्याकडे राहिलो होतो. तथापि दैवी योगाने म्हणा किंवा देवयोगाने म्हणा, डिक्रूझ यांची माझी भेट अनपेक्षितपणे पोपच्या प्रासादाच्या प्राकारांतील दरवाजांतच पडली. पोप हे त्या वेळीं त्यांच्या एका पूर्वीच्या पोप इनोसंट यांच्या ऐतिहासिक अवतारसमाप्तीनंतर कांहीं धार्मिक उच्च लोकप्राप्ती (beatification) च्या भव्य उत्सवांत गुंतले होते. तन्निमित्त लाखो लोक रोममधील पोपराज्यांत जमा झाले होते. तथापि कार्डिनल ग्रेशस् यांनीं दिलेल्या पत्रामुळे पोपचे खासगी कारभारी आणि इतर अधिकारी यांनीं हार्दिक लक्ष घालून माझ्या भेटीचा योग घडवून आणला. पोपची भेट होणे हा एक मोठा मान समजला जातो. ही भेट मला रोमहून १६ मैलांवर असलेल्या कासल गोंडाल्फो या रम्य ग्रामांत घ्यावी लागली.

खासगी खोलींत पोप-भेट

एका मोठ्या सुंदर पर्वतराजींनीं वेष्टिलेल्या सरोवराच्या बाजूला हे गांव वसलेले आहे. हे सरोवर केव्हां तरी ज्वालामुखीचे तोंड बंद होऊन उत्पन्न झालेले आहे असे म्हणतात. आतां पूर्वीचे वैभव राहिलेले नाही, तथापि आहे आणि दिसते

तेंच कितीतरी भव्य आणि प्रभावशाली आहे. पोपच्या प्रासादांत सर्वत्र रक्षकांचे व शिपायांचे विशिष्ट प्रकारचे पोशाख आहेत आणि ते मला वाटतें, राफेल या



प्रख्यात कलावंतानें जो नमुना कित्येक शतकांपूर्वी करून दिला त्या बरहुकूम अजून चालू आहेत. ते पोशाख आणि खडा पहारा, ते भले उंचे पुरे शिपाई पाहून मनावर फार अनुकूल परिणाम होतो. प्रत्यक्ष डिक्रूझ यालाहि माझ्या-बरोबर प्रत्यक्ष पोपच्या अंतर्गृहांत येण्याला मज्जाव झाला आणि सुमारे दीड तास वाट पाहिल्यावर मग पोप यांची आणि माझी प्रत्यक्ष त्यांच्या खासगी खोलींत उभ्या उभ्या भेट झाली. तेथें आम्ही दोघेच होतो. हिंदुस्थानावर आपली फार प्रीति आहे, असा पोप यांच्या भाषणाचा सूर होता, तेव्हां मीहि आम्हांला - स्वतंत्र भारताला - आपले आशीर्वाद पाहिजे आहेत असें म्हणालों. अशा तऱ्हेचीं मोघम त्रोलणीं पांच-सहा मिनिटें झालीं

स्विस् गार्ड - सेंट पीटर्स

असतील. पोप पायस हे ८० वर्षांचे वृद्ध झाले असून आतां क्वचितच भेटी-गांठींचे श्रम ते घेतात. आमचा संवाद उभयपक्षां इंग्रजींतच झाला. पोपमहाशयांनीं भारताचें कुशल चितून 'माझी एवढी भेट स्वीकाराल काय?' म्हणून मला प्रेमानें स्वतःची प्रतिमा उठविलेली मुद्रा दिली. तिचा मी आदर दर्शवून स्वीकार केला. हे पोप पायस बारावे आतां ख्रिस्तवासी झाले आहेत.

वातिकानोंतील प्राचीन ग्रंथसंग्रह

रोमजवळील वातिकानो या पोपच्या राजधानीतील त्यांच्या प्राचीन संग्रह-शालेचें अवलोकन आम्ही पूर्वीच रे. डिक्रूझ यांचे समवेत करून आलों होतो. वर मखमली झुली टाकलेल्या अशा सुंदर कांचेच्या कपाटांतून बंदोबस्तानें एका

मोठ्या भव्य अशा दालनांत हा जुन्या दुष्प्राप्य ग्रंथांचा भाग होता. हा पोपजवळील संग्रह जगविख्यात आहे. हा संग्रह अभ्यासूना परवानगीने पाहतां आणि अभ्यासितां



पोप पायस बारावे
यांचें प्रतिमापदक (दर्शनी)

त्यांनीं सांगितलें, आणि तें खरें आहे असें चौकशीअंतीं मला समजलें. तेथेंच राहून पोपची मर्जी संपादून मराठी ग्रंथ आणि साहित्याविषयींचे प्राचीन लेख शोधून काढणें जरूर आहे; पण त्यासाठीं वरेच दिवस तेथें राहणें प्राप्त आहे.

पोपच्या या राज्यांत तत्पंथीय ख्रिस्ती सेवकांची स्वतंत्र संघटना आहे. या संघटनेच्या शाखा दूरवर पसरलेल्या आहेत. अनेक विद्वान् आणि उद्योगी लोक या धर्मपंथाची दीक्षा घेऊन आपलें आयुष्य त्यांत वाहून टाकतात. या जेझुइट ख्रिस्त-सेवकांनीं (S. J.) जगांतील अनेक भाषांचा अभ्यास आस्थापूर्वक केलेला आढळतो. अर्थातच धर्मप्रचाराचा हेतु याच्या बुडारीं असतो हें उघड आहे. तथापि त्यांच्या या परिश्रमामुळें आदिवासी वगैरे अनेक लोकांच्या भाषा

येतो. याप्रमाणें अनेक अभ्यासक प्रत्यक्ष तेथें बसलेले होते. कारण पोपची ग्रंथशाला फारच नामांकित आहे. अभ्यासिकेला लागून पांच प्रतिमीकरण (Micro-filming) यंत्रें होतीं. दुर्मिळ ग्रंथांच्या किंवा हस्तलिखितांच्या प्रतिमा म्हणजे फोटो अभ्यासकांस देण्यासाठीं ही योजना केलेली होती. त्याचें दरदामपत्रक मीं आणलें आहे. या संग्रहालेशी आणि तेथील व्यवस्थेची प्रशंसा मी पोपजवळ केली आणि त्याबद्दल त्यांचे आभार मानले. या कामासाठीं आपण यथाशक्ति झटत आहों असें

आणि समाज यांची ओळख जगाला झाली आहे. मराठी भाषेचें पुष्कळ अप्रसिद्ध साहित्य या संस्थांतून मिळण्यासारखें आहे.

जुन्या मराठी साहित्याचा शोध

पुण्यास डी नोविली कॉलेज या नांवाची एक मोठी प्रचंड संघटना या पंथाचे



पोप पायस बारावे
यांचें प्रतिमापदक (पार्श्व)

मिळवून आणतां येईल. अशा कामासाठीं फ्रेंच, जर्मन, इटालियन, लॅटिन, पोर्तुगीज, स्पॅनिश वगैरे भाषांचें चांगलें ज्ञान कार्यकर्त्यांस पाहिजे. तें आधींच इकडे मिळालेलें असलें तर बरें. श्री. प्रियोळकर यांच्यासारख्या गोमंतकीय मराठी विद्वानांस ही बैठक सहजच लाभलेली असते. गोमंतक विभागांत मराठीचे जाणकार आणि विद्वान् पोर्तुगीज किंवा फ्रेंच भाषा येणारे निवडक तज्ज्ञ आपणांस मिळूं शकतील असे विचार माझ्या मनांत आले.

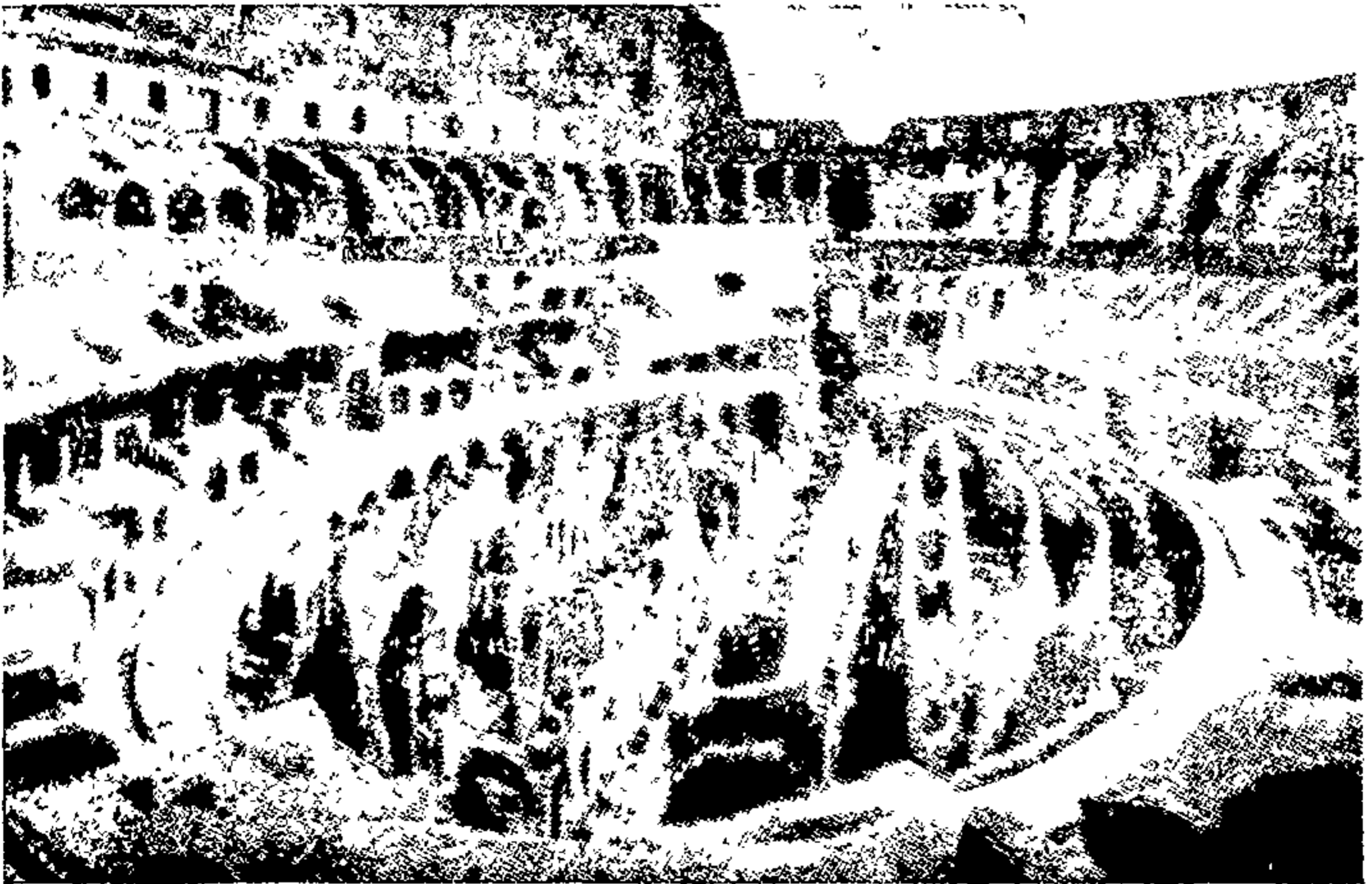
लोक चालवितात. त्यां ती ल फादर स्टाफनेर सारखे कित्येकजण मराठी भाषेचें आस्थापूर्वक अध्ययन करीत असतात. फादर स्टाफनेर यांनीं आपल्या कित्येक बंधुवर्गीयांच्या नांवें मजला ओळखपत्रें दिल्ली होतीं आणि तीं ज्यांचीं त्यांस देऊन त्यांच्या भेटीचा प्रयत्न मीं केला. तथापि मराठीच्या दृष्टीनें मला काहीं विशेष लाभ झाला नाहीं. मीं एवढें मात्र समजून चुकलों कीं, चिकाटीनें व परिश्रमपूर्वक शोध केल्यास मराठी विषयाला आणि लोकांना उपयुक्त होईल असें अप्रसिद्ध साहित्य तिकडून

सा रम्या (रोम) नगरी

रोम नगरी मोठी सुंदर आहे. तिच्या अद्वितीयत्वाबद्दल सर्व युरोपभर अनेक शतके उद्‌घोष चालू आहे. या अवाढव्य नगरींत गेल्या दोन हजार वर्षांच्या अवशेषांच्या साक्षी भरपूर पाहण्यांत येतात. ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार करण्यापूर्वीचे ब्रादशाही रोमचे भव्य अवशेषहि भग्न असले तरी आपल्या भव्यतेमुळे प्रेक्षकांला भारून टाकतात. लक्षपूर्वक रोम पाहण्यास निदान आठ-पंधरा दिवस तरी घालवावे लागतील. युरोपियन किल्ल्यांचे बुरूज आपल्याप्रमाणे वाटोळे नसून चौकोनी असतात. रोमच्या प्राचीन तटबंदी फार उंच दिसल्या. पुतळ्याची कारागिरी परमोत्कर्षाला पांचलेली येथें दिसते.

ती - चौमजली क्रीडागृह

रोममध्ये पाहण्यासारखे भव्य अवशेष संग्रहालये, राजवाडे, चौक, पुतळे, कारंजीं अशीं नामांकित प्रेक्षणीय स्थळे पुष्कळच आहेत. त्यांत भव्यतेविषयी प्रसिद्ध असलेले कोलोझियम् नांवाचे ती-चौमजली क्रीडागृह फारच पाहण्याजोगे आहे. इ. स. ८० मध्ये याचे काम पुरे झाले आणि तेथे मुष्टियुद्धे, प्राणियुद्धे



रोम - क्रीडा प्रेक्षागृह

वगैरे भयानक क्रीडांचें प्रदर्शन होई. या क्रीडाभूमीच्या उद्घाटनाला १०० खेळ चालले आणि ५००० रानटी पशु मोक्षाला पाठविण्यांत आले. रानटी पशूंचीं येथें युद्धें होत आणि निरनिराळ्या मजल्यांवर बसलेले नागरिक प्रेक्षक तीं पहात. त्यांतील कांहीं दृश्यें पाहून स्त्रिया मूर्च्छित होत असत. आजहि हें कोलोझियम् पाहून मन भयचकित झाल्याशिवाय राहत नाहीं.

भव्य तोरणें

कॉन्स्टन्टाइन बादशहाचें कमानी तोरण फार प्रेक्षणीय आहे आणि आणखीहि तोरणें आहेत. समोरच जुनें फोरम आहे; तेथें सर्वत्र भय अवशेष पडलेले आहेत. इतिहास-संशोधकांनीं अनेक पुराव्यांनिशीं या जगांतील अनेक देवळांच्या विषयीं वगैरे अनेक खाणाखुणा शोधून काढल्या आहेत. एका जागीं नदीवरील पुलावरून पलीकडे गेल्यावर एका तटाला लागून सेंट ऑजेलोचा किल्ला म्हणून एक प्रचंड बुरूज लागतो. तेथें पुलावर आणि आंत पुष्कळ प्रेक्षणीय पुतळे आहेत.

व्हिक्टर इमॅन्युएलचा पुतळा

व्हिक्टर इमॅन्युएलचें स्मारक म्हणून एका भव्य दगडी चबुतऱ्यावर जमिनी-पासून ५ - ६ पुरुष उंचीवर इटलीचा राजा व्हिक्टर इमॅन्युएल याचें स्मारक उभें केलें आहे. २५ - ३० पायऱ्या चढून गेल्यावर मोठा रुंद अंगणासारखा चबुतरा लागतो. त्या चबुतऱ्यावर इमॅन्युएलचा ऐटदार पुतळा घोड्यावर उभा आहे. त्याच्या चेहऱ्यावरील आवेश पाहण्याजोगा आहे. पिछाडीला आणखी कांहीं उंचीवर संगमरवरी खांबांचा एक प्रचंड सज्जा आहे. त्यामुळें हें स्मारक फारच भव्य आणि परिणामकारक दिसतें. पुतळा पाहतांच मनावर मोठा परिणाम घडतो. पुतळ्याला सोनेरी पाणी दिलें आहे. सियारादिया नांवाच्या एका प्रख्यात शिल्पकारानें हा पुतळा बनविला आहे. सां. मार्गारेचें चर्च फार मोठें व भव्य आहे. याच्या शेजारीं अतिशय उंच असा खांब उभा केला आहे. तोहि प्रेक्षणीय आहे.

यानंतर पाहिलेली प्राचीन इमारत किंवा देऊळ म्हणजे ज्याला पॅन्थिऑन असें म्हणतात तें. पॅन्थिऑनच्या प्रवेशद्वारांत १६ अखंड स्तंभ आहेत. प्राचीन-कालचें हें एक देवतागृह आहे.

वेळेच्या अभावीं जेवढें अल्पसें निरीक्षण करतां आलें तेवढें करून, श्री. सुखान्ते यांचा निरोप घेऊन मी रोमहून पॅरिसकडे निघालों.

* * * * *

भारतीय वकालतीतील मल्याळी पाहुणचार

रोम सोडण्यापूर्वी घडलेली एक घटना येथें सांगून टाकतो. हिंदुस्थान सोडतांना हिंदुस्थान सरकारच्या वकालतीकडे माझ्या येण्याची मोघम सूचना मुंबई सरकारद्वारां पाठविण्याची व्यवस्था मी केली होती. यावर फार भिस्त ठेवूं नये असा अनुभवी लोकांनीं सल्ला दिला होता. तथापि, डॉ. सुखात्मे यांनीं रोममधील भारताचे वकील [दुदैवानें श्री. थिन्ही आतां ख्रिस्तवासी झाले आहेत] श्री. जॉन थिन्ही यांच्याशीं मुलाखतीचा योग आणला. डॉ. सुखात्मे, मुजुमदार, जोशी (मिरज) यांच्याप्रमाणेंच थिन्ही यांनाहि हृदयविकारानें झपाटल्याचें कळून आलें. त्यामुळें संकेत करून केलेल्या पहिल्या भेटीचा प्रयत्न वकालतींत जाऊनहि फुकट गेला. फक्त एवढेंच कळून आलें कीं, रोमसारख्या अवाढव्य शहरांत भारताची वकालत-कचेरी शोधून काढणें किती दुर्घट काम आहे. पुढें दुसरी संधि मिळाली. थिन्ही भेटले. वरेंच बोलणें झालें. त्यांत नेहरू अथवा भारत सरकार यांचें काश्मीर धोरण थिन्ही यांनीं मोठ्या सुसंगतपणें मांडलें. रोम ही नाक्याची जागा आहे, यामुळें येथील भारताची वकालत ही फार महत्त्वाची मानली जाते. आमच्या भाषणांत मीं सहजगत्या मद्रासचे ख्रि.वा. स्वामीकन्नू पिले, प्रख्यात भारतीय जंत्रीकार, यांचा उल्लेख केला. तेव्हां थिन्ही आणि पिले यांचा अगदीं निकट संबंध असल्याचें मला समजलें. किंबहुना, स्वामीकन्नू यांचें प्राणोत्क्रमण तरुण थिन्ही यांच्या ब्राह्मंतच झालें असें डोळ्यांत

आंसवें आणून थिन्ही बोलले. थिन्ही आणि पिले हे सश्रद्ध कॅथलिक होते आणि इटली देशाहि कॅथलिकप्रधान असल्यानें आमचें त्यांविषयीं बोलणें झालें.

थिन्ही यांच्याकडील पाहुणचार

सुमारें दोन तास आम्ही बोलत होतो. नंतर थिन्ही यांनीं मला प्रेमपूर्वक रात्रीं भोजनास येण्याचें आमंत्रण दिलें आणि आपल्या घरांतील मंडळींचा परिचय करून दिला. आपले स्नेही रामय्या सपत्नीक भोजनास येणार आहेत आणि तेहि तुमच्याप्रमाणें पूर्ण शाकाहारी आहेत असें त्यांनीं सांगितलें. याप्रमाणें बोलणें झाल्यावर मी आमंत्रणाचा स्वीकार केला आणि सांबर, दोशे, रसम् यांची पोटभर चव घेतली (९-१०-५६). रामय्या हे मलायांत फाओमधील राइस-एक्स्पर्ट आहेत. पूर्वी थिन्हीहि मलायांत होते. तेथें पांच पाकिस्तान्यांची हत्या म्हणजे फांशी त्यांनीं तहकूब कशी करविली ती मनोरंजक हकीगत त्यांनीं आम्हांला सांगितली. मी स्वामीकन्नू यांचें छोटें चरित्र मराठींत चित्रावांच्या कोशांत प्रसिद्ध केलें आहे हें सांगितलें. तेव्हां त्या बुद्धिमान पंडिताबद्दल थिन्ही म्हणाले कीं, पिले एकपाठी असून उलटसुलट मार्गें-पुढें असें पाठांतर करून दाखवीत. त्यावरून कुरुंदवाडचे प्रख्यात वेदमूर्ति येडूरकर यांची मला आठवण झाली. फिरेन्झ येथें इटालियन दफतरखान्याबाबत जी सुंदर रंगीत फिल्म आम्ही पाहिली तिची प्रत वकालतीमार्फत हिंदुस्थानासाठीं मागवून घ्यावी असें मी थिन्ही यांस सुचविलें.

इटलींत भारतीय आंब्यांना बंदी

आमच्या भाषणांत मला एक नवी विलक्षण गोष्ट कळली. ती म्हणजे भारतीय आंब्यांना इटलींत बंदी आहे ही होय. इटलीच्या सांप्रतच्या जीवनांत तेथील फळवागांचें उत्पन्न हें महत्त्वाचें कलम आहे. त्याला धक्का पॉंचेल अशी भीति असो, किंवा दुसरें कांहींहि कारण असो, भारतीय आंब्यांना सक्त बंदी आहे. सांसर्गिक रोगाचे जंतु पसरून नयेत म्हणून जी काळजी घेतात तशी काळजी घेऊन भारतांतून चुकूनमाकून कोणी आंबे पाठविले तर त्यांचा संपूर्ण नाश करण्यांत येतो हें ऐकून मला फार आश्चर्य वाटलें आणि कांहींसें दुःखहि झालें. अशीच बंदी काजूनहि आहे. सरकारी कारण आपल्या फळवागांवर संसर्गानें रोग पडेल हें देण्यांत येतें, ही गोष्ट ऐकून मी थक्कच झालों. इटलींत

राहणाऱ्या भारतीयांना दुर्दैवाने याप्रमाणे आम्र-फलांच्या मधुर सेवनापासून वंचित व्हावे लागते.

थिन्ही यांच्या पत्नीचा पोशाख हिंदी पद्धतीचा होता आणि त्या तामीळहि चांगले बोलत. आपल्या आचाऱ्यास शाकाहारी तामिळी जेवण तयार करण्यास त्यांनी शिकविले होते. थिन्ही यांच्या बोलण्यांत अमेरिकन वकिलाची पत्नी मिसेस लुई हिच्या कर्तबगारीविषयी व वजनदारीविषयी अनेकदां उल्लेख येई. तिचा विश्वास आपणाला संपादन करतां आला होता असे थिन्ही म्हणाले. आशियाई लोकांना कांहीं अकल आहे, त्यांच्यावर गैरविश्वास दाखवून तुम्ही चालू नये असा मुद्दा श्रीमती लुई यांना आपण पराकाष्ठा करून पटवून देण्याचा प्रयत्न करित होतो असेहि थिन्ही यांच्या बोलण्यांत आले.

गीता वाचून चांगला खिश्न झालो

बोलण्याच्या ओघांत आपण पक्के खिस्ती असलो तरी नियमाने गीता वाचतो आणि तिला आमच्यातील पवित्र कराराच्या बरोबरीचा मान देतो असे थिन्ही यांनी बोलून दाखविले. गीता वाचून आपण अधिक चांगले खिश्न झालो असेहि ते म्हणाले. थिन्ही यांच्या भेटीचा माझ्या मनावर पुष्कळच अनुकूल परिणाम झाला. आपल्या भारतीय कलावस्तूंचे एक सुंदर प्रदर्शन थिन्ही यांनी रोममध्ये भरविले होते आणि ते चांगले यशस्वी झाल्याचेहि त्यांनी सांगितले.

रोम सोडले

रोममध्ये अधिक काळ काढणे आतां माझ्या पुढील कार्यक्रमाला सोयीचे नव्हते आणि पाहून कांहीं रोम संपण्यासारखेहि नव्हते; तेव्हां माझ्या कार्यक्रमाचा सामान्य विचार करून रोमला रामराम ठोकून मी पॅरिसला निघालो. रोम ते पॅरिस हा प्रवास रेल्वेने करावयाचे ठरविले होते. कारण त्यामुळे खर्चहि कमी येऊन कांहीं मुलुख जातां जातां तरी दिसेल अशी आशा होती. पॅरिसला उतरण्याची कसलीहि व्यवस्था आगाऊ केलेली नव्हती. तथापि, विंगकमांडर श्री. आकृत आणि राडार इंजिनियर श्री. देवरहुबळी या दोन महाराष्ट्रीय मंडळींचे पत्ते मजबूत होते व त्यांस मी पत्रे टाकली होती; आणि मी निघण्यापूर्वी त्यांना भारतातूनहि पत्रे गेलेली होती.

आगगाडी अशा रोखाने धरली होती कीं, इटलीतून फ्रान्समध्ये जातांना

सौंदर्यशाली स्विट्झर्लंडमधील उत्तुंग बर्फाच्छादित शिखरे, प्रचंड तलाव आणि अप्रतिम निसर्गसौंदर्य थोडेंतरी डोळ्याला दिसावे आणि डोळ्याचें पारणें फिटावे आणि इतकेंहि करून पॅरिसला अगदींच अवेळीं पोचूं नये. हा प्रवास मी दुसऱ्या वर्गानें केला. गाडींत जरा दाटी होती असें म्हटलें तरी चालेल; तथापि साधारण मोजकेच उतारू अगाऊ जागा राखून ठेवलेले असे बसले होते, त्यांतच मीहि एक होतो.

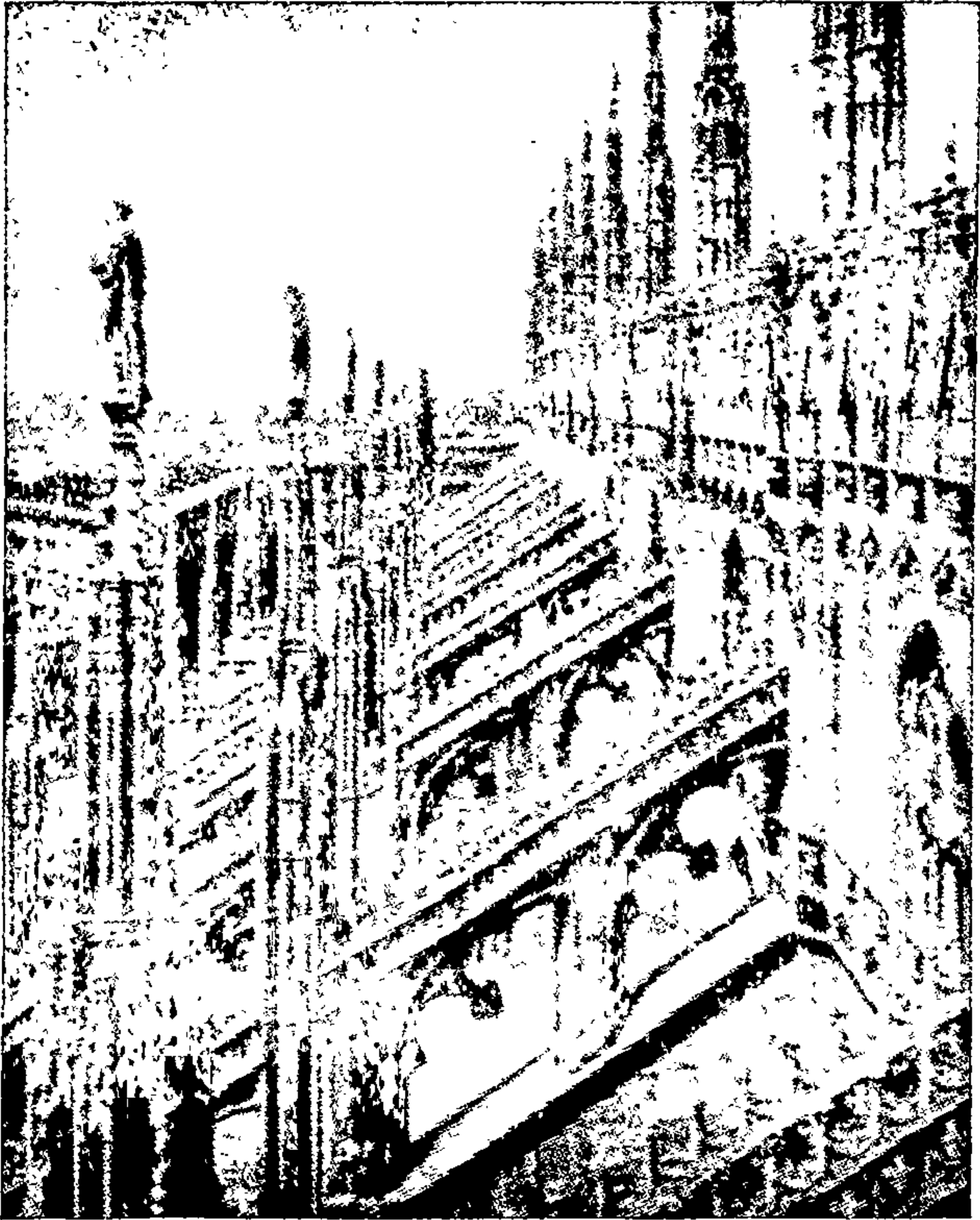
मिलानोचें भव्य स्टेशन

दि. ११-१०-५६ ला दुपारीं ४।।। ला मी उत्तर इटलीतील सुविख्यात अशा मिलानो (मिलान) या शहरीं पोहोचलों आणि तेथें पूर्वी ठरल्याप्रमाणें हॉटेल ब्रिस्टलमध्ये उतरलों. मुंबईच्या बोरीबंदरसमोर ज्याप्रमाणें एम्पायर हॉटेल आहे, इतक्याच अंतरावर मिलानोच्या स्टेशनपासून ब्रिस्टल हॉटेल आहे. मिलानो स्टेशन मोठें भव्य वाटलें. त्याच्या आगाशीच्या दोन टांकांना आपल्याकडील गायमुखासारखें किंवा व्याघ्रमुखासारखें उंचीवरून पाणी धवधवत होतें. तो देखावा मोठा प्रसन्न होता. थोडी रोटी खाऊन जरा बाहेर पडलों. ताज्या भाजलेल्या शेंगा मिळाल्या त्या घेतल्या. घटकाभर स्टेशनांत शिरलों तों इतक्यांत मी मिलानो गाईड खरेदी करीत असतांना मला पाहून 'इंडियन का?' म्हणून एकानें इंग्रजींत हटकलें. त्याच्या बोलण्यावरून तो रोमहून येणाऱ्या आपल्या आईला उतरून घेण्यासाठीं आला होता. 'पिनाक पानी' (पीनेका पानी), 'बहुत अच्छा' असे एक दोन हिंदुस्थानी शब्द आपणाला येतात असें त्यांनीं सांगितलें. या गृहस्थाची अशी अचानक भेट झाल्यानें मला अत्यानंद झाला, कारण माझा सारा प्रवास अगदींच एकाकी आणि असहाय चालला होता. आपल्याला इंग्रजीतून हिंदुस्थानी शिकावयाचें आहे, त्यासाठीं साहित्य पाठवाल काय असें त्यानें विचारलें आणि त्यानें मला आपला पत्ता दिला. त्याप्रमाणें मी इकडील माहिती त्याच्या पत्त्यावर कळविली आहे. सिझारिओ साल्मागी हे त्याचें नांव. हे गृहस्थ पुस्तक-प्रकाशनाचा धंदा करतात आणि लेखकांचीं हस्तलिखितें तपासून देतात. हा जिज्ञासूपणा मला फार कौतुकास्पद वाटला.

भारतावद्दल कुतूहल

असाच पुनः एकदां हॉटेलबाहेर जाऊन उघड्यावर दुकान मांडून बसलेल्या

मंडळींत फिरलों. कांहीं खरेदीहि केली. या रस्त्यावरील मालविक्यांपैकीं एकजण मोठा गमत्या होता. माझें गंध व शालजोडी यावद्दलहि ते कौतुकानें बोलत; आणि गांधी, नेहरू हीं नांविं मोठ्या आदरानें उच्चारित. एकजण 'गांधी व्हेरी गुड, नेहरू व्हेरी गुड' असें म्हणाला. दुसऱ्या एकानें मला 'मोसलमान, पाकिस्तान; इंडिया, हिंदुस्थान' असे कांहीं शब्द उच्चारून आपला घोटाळा माझ्या निदर्शनास आणला. या लोकांशीं सलगी करण्यांत मला फार मौज वाटली. 'बोवाय' (मुंबई) हीहि



मिलानो येथील 'स्पेसीज्' व 'रॅस्पार्ट' कमान्नी

त्यांनीं ऐकली होती असें दिसलें. भ्रमंतीचा असा आनंद उपभोगून मग मी गांव पाहण्यास निघालों. गेल्या युद्धांत पुष्कळ इटालियन शिपाई भारतांत कैदी म्हणून होते. त्यांपैकींच हे लोक असावेत; त्यामुळें त्यांना इकडाल थोडी तोंडओळख होती व चार-दोन हिंदी शब्द आठवत होते.

ट्रामला येथें 'स्ट्रीटकार' म्हणतात आणि मिलान येथील सर्वांत पाहण्याजोगी गोष्ट म्हटली म्हणजे तेथील दुओमो अथवा देऊळ हें होय. हें फार भव्य आणि उंच आहे. उंचींत सेंट पीटरच्या खालोखाल याचा क्रम लागतो. याची जमिनी-पासून उंची १०८ मीटर आहे. त्यावरील कोनशिलालेख १३८६ सनांतील आहे. त्या देवळांत ३३०० पुतळे आहेत. किंबहुना कॅथलिक पंथाचीं देवळें हीं इटली देशाचें एक अपूर्व वैभव आहे. मिलानो हें व्यापारी शहर वरेंचसें आधुनिक आहे आणि येथील लोकहि दक्षिण इटलींतील लोकांपेक्षां मला अधिक उद्योगी असे वाटले. नवीन तऱ्हेच्या इमारती बांधल्या जात होत्या आणि सात-सात मजल्यांपर्यंत उंच गेलेल्या यारींच्या साहाय्यानें चुना-विटा वगैरे यांत्रिक पद्धतीनें भराभर वर चढत होत्या. तशीं यंत्रे आपल्याकडे अद्यापि फारशीं दिसत नाहींत.

रंगभूमीविषयक संग्रहशाला

दुओमो पाहून झाल्यानंतर मी मुशिओ टिएट्राले (Museo Teatrale) म्हणजे थिएटरविषयक म्युझियम पाहण्यास गेलों. पुण्यांतील महाराष्ट्र कलोपासकांनीं सत्कारप्रसंगीं रंगभूमीविषयक कांहीं नवीन माहिती पाहण्याविषयीं आणि आणण्या-विषयीं आग्रहानें सुचविलें. तेव्हां निदान मिलान येथें तरी तसा अनुभव घ्यावा म्हणून वरील म्युझियमची मी निवड केली.

प्राचीन छापील ग्रंथ

या संग्रहशालेंत इटलींतील, शक्य तर बाहेरील देशांतीलहि प्रख्यात नट, नाटकें, नाटककार वगैरेविषयीं अत्यंत दुर्मिळ आणि प्रेक्षणीय असा संग्रह केलेला होता. घाईनें पाहतां पाहतां कांहीं दुर्मिळ छापील पुस्तकांचीं नांवें सहज टिपून घेतलीं. उदा. हिस्त्वार जनराले दे दला डान्से म्हणजे नृत्यांचा सामान्य इतिहास असा मीं तर्क बांधला. पॅरिसमध्ये हें पुस्तक १७२४ मध्ये प्रसिद्ध झालेलें आहे. आणखी एक नांव टिपलें. इल् गान्शिओ कॉम्मेडिया. असल्या प्रकारचा ग्रंथ म्हणजे मला वाटतें, कॉमेडीविषयक ग्रंथ. हा १५६६ मध्ये फिरेन्झमध्ये छापलेला, तेथें

होता. क्यानासे ट्रेजिडीआ हा १५६६ तच व्हेनेशियामध्ये छापलेला दिसला. हा ट्रेजिडीविषयक ग्रंथ असावा. आणखी एक नांव जातां जातां टिपलें. कॉमेडिआ डायगोस्टिनो रिश्शी. या ग्रंथावर इ. स. १५३३ असा सन सांपडला. अशीं अनेक दुर्मिळ छापील पुस्तके तेथें ठेवलीं होतीं. छापखान्याची कला युरोपांत अमुक सालीं रूढ झाली असें नुसतें वाचून मनावर कांहीं संस्कार होत नाहीं. पण जेव्हां तीन-तीनशें चार-चारशें वर्षांपूर्वीं छापलेलीं पुस्तकेच दृष्टीस पडतात तेव्हां मन क्षणभर स्तंभित झाल्याशिवाय राहत नाहीं. इ. स. १५३० किंवा त्याहि पूर्वींचीं पुस्तके म्हटलीं म्हणजे आपल्याला सहजच शिवाजीचे आज्ञे मालोजी यांची आठवण होते आणि तिकडील देश आणि भारत यांच्या परिस्थितींत आणि ज्ञानांत केवढी तफावत पडली होती ती मनांत भरते.

नटांचे भावदर्शक पुतळे

अनेक प्रख्यात नटांचीं पत्रें, त्यांचे पोषाख, त्यांनीं मिळविलेलीं विजयचिन्हे, त्यांनीं सह्या केलेले कागद आणि मिळविलेलीं वक्षिसे किंवा अशा नटांचे पुतळे अथवा जे गायक असतील त्यांच्या गायनाच्या नोटेशन्सची माहिती असें विविध प्रकारचें साहित्य या संग्रहालेंत ठेवण्यांत आलें होतें. एका दालनांत वर्तमान-पत्रांतील चित्रांवरून बनविलेले नटांचे वगैरे पुतळे मांडण्यांत आले होते. अथवा त्यांनीं प्रत्यक्ष कामें केलीं अशा प्रवेशांचे वगैरे पुतळे करून मांडले होते आणि मला वाटतें, त्यांचे संच विकतहि मिळत असावेत. निरनिराळ्या देशांतील आणि निरनिराळ्या काळांतील नाट्यकला आणि नटवेष समजून येतील अशा प्रकारच्या बाहुल्यांच्या आकारांचे पुतळे तयार करण्याचें काम चालू होतें. पुतळे फार तर फूटभर उंचीचे असत आणि त्या त्या नटांचे चेहरे आणि हावभाव बरोबर उठविण्यावर कटाक्ष असे.

लिओनार्दो द विहन्सीचा चित्रसंग्रह

येथील पाहणें घाईघाईनें संपवून मीं अंब्रोसिआना या संस्थेच्या मंदिरांत प्रवेश केला. सुप्रसिद्ध अपूर्व विद्वान् चित्रकार शिल्पज्ञ अशा प्रख्यात लिओनार्दो द विहन्सी यानें काढलेलीं अप्रतिम चित्रें यांचा स्वतंत्र संग्रह या अंब्रोसिआना संस्थेंत करण्यांत आला आहे. येथील सचित्र सूचीचें पुस्तक मीं खरेदी करून आणलें आहे. याच संस्थेंत दुर्मिळ पुस्तकांचा संग्रह आहे; परंतु तो पाहण्यास आगाऊच

परवानगी काढावी लागते असें कळलें आणि म्हणून वेळेच्या अभावीं तो विचार मला सोडून द्यावा लागला. विव्ब्लिओटेक् नासिओनाल येथेंहि अगाऊ परवानगीची तीच अडचण आली. विव्ब्लिओटेक नासिओनाल म्हणजेच राष्ट्रीय ग्रंथशाला. अंब्रोसिआनो संस्थेच्या लिओनार्दो संग्रहांत त्या विख्यात चित्रकारानें काढलेल्या १७५० चित्रांचा एक संच आहे. त्याचप्रमाणें इटलीमधील बोड्रीचेली, बिलीनी, सोलारी वगैरे अत्यंत नामांकित चित्रकारांचा केवळ दुर्मिळ असा चित्रसंग्रह आहे. याच्या रंगीत मुद्रित प्रतिकृति पाहूनच मन रंगून जातें.

‘ अमेरिकानो ’ केंद्रें

मिलान शहरांत आणखीहि पुष्कळ ब्रधण्यासारखें आहे. परंतु, एखाद्या दिवसांत सर्वास धावती भेट देणें सुद्धां शक्य होणार नाहीं. इटलीमध्ये प्रातो, सिएना वगैरे अंतर्भागांत जाण्याचा प्रसंग आला तेव्हां किंवा वसमधून जातांनाहि एक गोष्ट नजरेंत भरली ती ही कीं, मध्यें-मध्यें अमेरिकन लोकांनीं अथवा त्यांच्या साहाय्यानें चाललेल्या कांहीं नवीन कामांचीं, सुधारणेचीं, उद्योगाचीं वगैरे मोठमोठीं केंद्रें. इटलीच्या जुन्या ठेवणींत हीं नवीन ‘ अमेरिकानो ’ केंद्रें अगदीं निराळींच आणि आधुनिक पद्धतीचीं अशीं चटकन् मनांत भरतात. यावरून इटलीला अमेरिकेकडून भरपूर मदत पोंचत असावी असें माझ्या लक्षांत आलें. मिलानसारख्या औद्योगिक केंद्रांत सर्व आधुनिक पद्धतीच्या इमारती होत असल्याचेंहि दिसून आलें. अमेरिकन स्कायस्क्रेपर्स (आकाशगामी प्रासाद) उभे राहत असल्याचेंहि दिसून आलें.

याप्रमाणें मिलानचा फेरफटका संपवून मी आगगाडीनें पुढें पॅरिसकडे निघालों.

* * *



* * * * *

दफतरखान्याच्या भेटीची पूर्वतयारी

निसर्गरम्य स्वित्सर्लंड

आतां लवकरच इटली सोडून माझी वाट स्वित्सर्लंड देशांतून पॅरिसकडे चालली होती. दिवसाच्या प्रकाशांत पांच-सहा तास स्वित्सर्लंडचें सौंदर्य आगगाडींतूनच न्याहाळण्याचें भाग्य मला लाभलें. माझ्यासारखेच दूरदूर देशांतले प्रवासी आगगाडींत भेटले. अर्थात् त्यांत कोणी हिंदुस्थानी भेटला नाहीं. न्यूयॉर्क-मधील एक दांपत्य भेटलें. आपला धंदा 'फॅशन डिझायनर' चा असल्याचें त्यानें सांगितलें व अमेरिकेंत राहिलेल्या कित्येक हिंदी गृहस्थांचीं नांवेहि त्यानें मला सांगितलीं. आम्ही सर्वच प्रवासी स्वित्सर्लंडचें सौंदर्य डोळ्यांनीं पीत होतां असें म्हटलें तरी चालेल.

अत्यंत आकर्षक स्थानें

आमच्यासमोर आल्प्स पर्वताचीं अनेक शिखरें दिसत होतीं. शिमला कांहीं मीं पाहिला नाहीं. पण कै. तात्यासाहेब केळकर यांनीं तेथून दिसणाऱ्या वर्फा-च्छादित पर्वतशिखरांचें वर्णन करतांना वर खोबऱ्याचा कीस टाकलेल्या खिच-डीची रास किंवा असें कांहीं तरी म्हटलें आहे, त्याची आठवण झाली. पांढऱ्या केंसांचा वृद्ध पुरुष दिसावा किंवा ऋषि दिसावा अशीं तीं शिखरें मला दिसत होतीं. आगगाडीचा रस्ता अगदीं डोंगराला जेथून खेटून गेलेला दिसला तेथें मला स्विस पर्वताचे दगड पुष्कळ ठिकाणीं पांढरे असल्याचें दिसलें. सहज कल्पना आली कीं, सर्वत्र पांढरे पुतळे इतके विपुल असे इटली वगैरे भागांत जे सांपडतात त्याला तसा दगड तेथें पुष्कळ मिळत असावा. अर्थात् त्यामध्ये

सरस निरस अशा पुष्कळ प्रती असल्या पाहिजेत हें उघड आहे. अगदीं लांब दूरवर बोट दाखवून अनुभवी प्रवासी तेथें बर्फ पडलेलें आहे असें माझ्या शंकानिवारणार्थ सांगत असत. सुंदर झाडी तर सर्वत्र दोनहि बाजूला होती. त्यांत छोटीं छोटीं घरे, बहुधा एकमजली, अशीं मधून मधून दिसत असत आणि घरांच्या भोंवतीं रंगीत पुष्पांनीं फुललेल्या बागा घरांची शोभा वाढवीत असत. कुठें वाटेनें लहान गांवेहि दिसलीं. तीं फार टुमदार वाटलीं. अशा ठिकाणीं सहज विश्रांतीसाठीं जावें आणि काहीं काल जगांतील कटकटी विसराव्या असें आकर्षण या जागांत सहजच भरलेलें आहे आणि तसा त्यांचा उपयोगहि करणारे कित्येक सुखवस्तु आणि धनिक जगाच्या सर्व भागांतून तेथें येतात. अशा कित्येक भारतीयांचींहि नांवे माझ्या कानावर आलीं. प्रख्यात क्रांतिकारक श्यामजी कृष्ण वर्मा यांनींहि स्वित्सर्लंडमध्ये अखेरीला येऊन राहण्याला वरील आकर्षणच काहीं अंशीं कारणीभूत झालेलें असावें.

पॅरिसमध्ये प्रवेश

दुपारीं आमची गाडी थोडा वेळ लुझानला थांबली. याच प्रवासांत आमची गाडी एका प्रचंड बोगद्यांतून गेली. १५ मिनिटांच्यावरहि वेळ बोगद्यांतून बाहेर पडण्यास लागला असवा. हाच तो विख्यात सिम्प्लॉन् बोगदा असावा. दुमोदोसोला हें गांव वाटेंत लागलें. हद्दी बदलण्याच्या वेळच्या तपासणीचा अनुभवहि आला. आमचीं दस्तके (पासपोर्ट) तपासण्यांत आलीं. मी आगाऊच थोडें पाव-लोणी आणि फळें बरोबर घेतलीं होती, त्यांवर वेळ काढला. सामिप लोकांना ताव मारण्याला चांगली संधि होती. येणेंप्रमाणें प्रवास आटोपून सुमारें रात्रीं १० वाजतां पॅरिसच्या गारे द लियॉ या दक्षिणेकडील स्टेशनवर आलों. अशीं चार दिशेला चार स्टेशनें पॅरिसमध्ये प्रवेश करण्यासाठीं आहेत. येथें हॉटेलांत उतरण्याची मीं काहींच तजवीज केली नव्हती आणि माझ्या भारतीय मित्रांची मी वाट पाहत होतो. सगळे उतारू आपापलें सामान घेऊन किंवा हमालाच्या डोक्यावर घेऊन निघून गेले; पण मी मात्र एकटाच स्टेशनवर थंडींत कुडकुडत उभा राहिलों. कुणी काळ्या-सांवळ्या रंगाचा दिसणारा गृहस्थ भेटावा, त्याला पुढील मार्ग पुसावा, असा पुढील विचार मनांत योजीत होतो; तोंच 'उशीर झाला, माफ करा; मोटार दूर ठेवून मला यावें लागलें. चला' असें म्हणून श्री. देवरहुबळी मला घेऊन गेले. मला वाटलें, देव पावला. त्यांनीं अगाऊ सांगून ठेवले होते त्या एका लहानशा

‘ बेल एअर ’ नांवाच्या हॉटेलमध्ये ते मला घेऊन गेले. “ माल्क फार सभ्य गृहस्थ आहे. दर माफक आहेत आणि मी शेजारी राहतों, तेव्हां ही खोली पसंत पडल्यास पाहा ” असें त्यांनीं सांगितल्यावर मीं खोली पाहिली. चालकांना इंग्रजी मुळींच कळत नाही. त्यांचा म्हातारा व्यवस्थापक विचारलेल्या अनेक प्रश्नांना श्री. देवरहुबळी यांना “ विईं वुईं विईं वुईं विईं ” (होय...होय) असें उत्तर देत असे. श्री. देवरहुबळी उत्तम फ्रेंच बोलत असत आणि कांहीं शब्द मीहि ध्यानांत ठेवले. ‘ रात्रीं भोजन आमच्या येथेंच करा ’ असा देवरहुबळी यांच्या फ्रेंच पत्नीनें आग्रह केला. तेव्हां मीं ‘ होय ’ म्हटल्यावर उभयतां पतिपत्नींनीं भात-भाजी-पोळीचा स्वैपाक माझ्यासाठीं केल्या आणि आम्ही सर्व प्रेमानें जेवलों. हॉटेल बेल एअरमध्ये जेवणाची सोय नव्हती. स्नानाचीहि निराळी सोय नव्हती. तरीहि नुसत्या राहण्याचा आकार रोजीं ८-९ रुपये येत असे. मी त्यांच्याकडे चहाहि घेत नव्हतों. माझी सगळी शाकाहारी खाण्यापिण्याची व्यवस्था सौ. देवरहुबळी यांनीं पत्करली. याप्रमाणें पॅरिसचा मुक्काम सुरू झाला.

व्हर्सायचा राजवाडा

सरकारी सांगीप्रमाणें पॅरिसचा मुक्काम आठ दिवसांचा व्हावयाचा आणि त्यांत फ्रेंच दफ्तरखाना आणि बिलियोतेक नासिओनाल येथें शोध करावयाचा अशी स्थूल कल्पना होती. इंग्लंडच्या इतक्या जवळ फ्रान्स असतांनाहि येथें इंग्रजी भाषा जाणणारे कमीच. त्यामुळें इटलीप्रमाणेंच येथेंहि अडचणच भोगावी लागली. पहिल्या दिवशीं रविवार होता म्हणून देवरहुबळी यांनीं आपल्या कुटुंबासह ‘व्हर्सायचा राजवाडा’ पाहण्यास नेलें. जातां जातां संध्याकाळ झाली, तेव्हां वाड्याचें बाहेरूनच दर्शन घेतलें आणि आवारांतच हिंडून आसमंतावलोकन केलें. सोनेरी पाणी दिलेल्या दरवाजांतून राजवाड्याच्या भव्य चौकांत प्रवेश केला.

राजवाडा पाहण्याकरितां म्हणा किंवा हवा खाण्याकरितां म्हणा चौफेर लागलेल्या मोटारी हजार पांचशेंच्या वर असतील. त्यामुळें आमच्या मोटारीस जागा मिळणें कठीण झालें होतें. दरवाजाच्या आंत गेल्यावर तेथें घोड्यावरील एक पुतळा दिसला. भोंवतालचा सारा मोकळा चौक फरसबंदी होता आणि त्याच्यापलीकडे उजव्या बाजूस राजवाड्याचा मुख्य भाग होता. पिछाडीला आलों तों मोठालीं कारंजीं अन् त्यांतून उडणारे मोठाले फवारे अन् त्या पाण्याच्या तुषारांनीं

भिजणारे संगमरवरी सिंह, वाघ किंवा अनेक पुतळे; तेथून खाली पायऱ्या, त्याच्यासमोर मध्यें लांबच लांब, मैल अर्धा मैल कृत्रिम तलाव पसरला होता. त्याच्या दोन्ही अंगांनीं उंच उंच संगमरवरी पुतळ्यांच्या रांगा लागल्या होत्या आणि त्यांना लागून डावी-उजवीकडे प्रचंड वृक्ष वाढविलेल्या बागा होत्या.

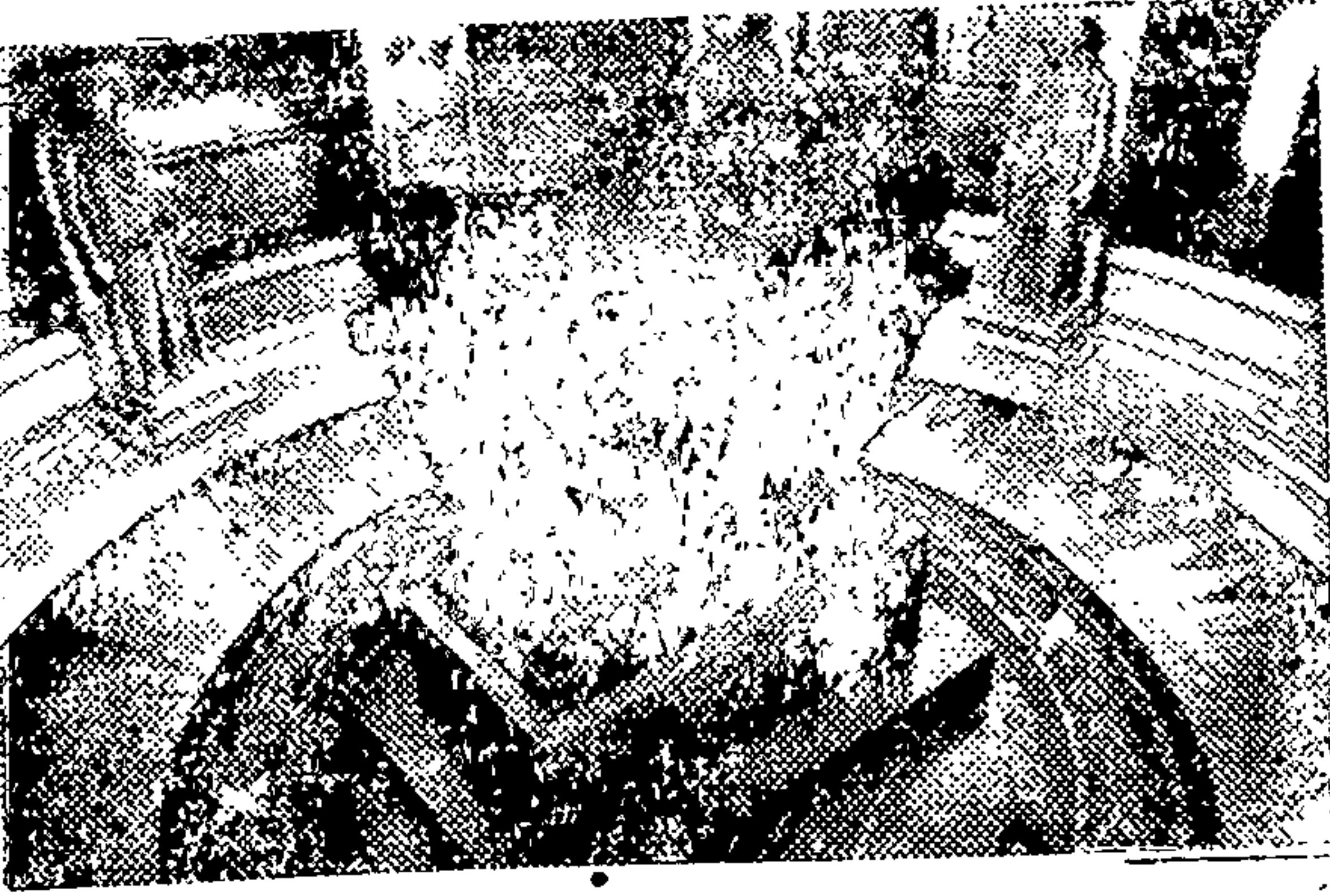
बागांची शोभा पाहत असतांना थंडी वाजूं लागली इतका गारठा झोंबूं लागला. एकंदर दृश्य फारच मनोहर आणि वैभव डोळ्यांत भरण्यासारखें होतें. या कारंज्यांच्या पाठीमागे जो राजवाड्याचा भाग बाहेरून दिसला त्यावर इतके पुतळे बसविले होते कीं, दुरून कुणी माणसें किंवा माकडेच हारीनें बसलीं आहेत असें वाटे. पुतळ्यांची संख्या शे-दोनशें असेल. व्हासायचा हा बाह्य देखावा पाहूनच विस्मय करीत करीत परतलों.

दफतरखान्याच्या पाहणीसाठीं

फ्रेंच दफतरखान्यांत प्रवेश करण्यासाठीं ओळख मिळावी म्हणून पुण्यास फादर स्टाफनेर यांनीं पॅरिसमधील पाद्री मंडळावर दिलेलीं कांहीं पत्रें प्रथम चालवून पाहणी म्हणून फादर रोक्करी यांच्या पत्त्यावर गेलों. ते इंग्रजी उत्तम जाणतात. अर्थशास्त्राचे ते अभ्यासी आहेत; आणि चर्चकरितां द्रव्यसंपादन करण्याच्या कामावर त्यांची नेमणूक आहे. फादर रोक्करी यांनीं मला फार चांगल्या रीतीनें वागविलें. आधीं वकालतींत जाऊन मग दफतर-प्रवेशाची खटपट करावी असें त्यांनीं सुचविलें. आणखी एक-दोन वजनदार पादर्यांकडे आपण जाऊं, त्यांचा दफतर-खान्यांशीं संबंध जोडण्यास अधिक उपयोग होईल, असा सल्ला रोक्करी यांनीं दिला. मग पुन्हां दुपारीं जाऊन कांहीं वजनदार पादर्यांची भेट घेण्याचा आम्ही प्रयत्न केला.

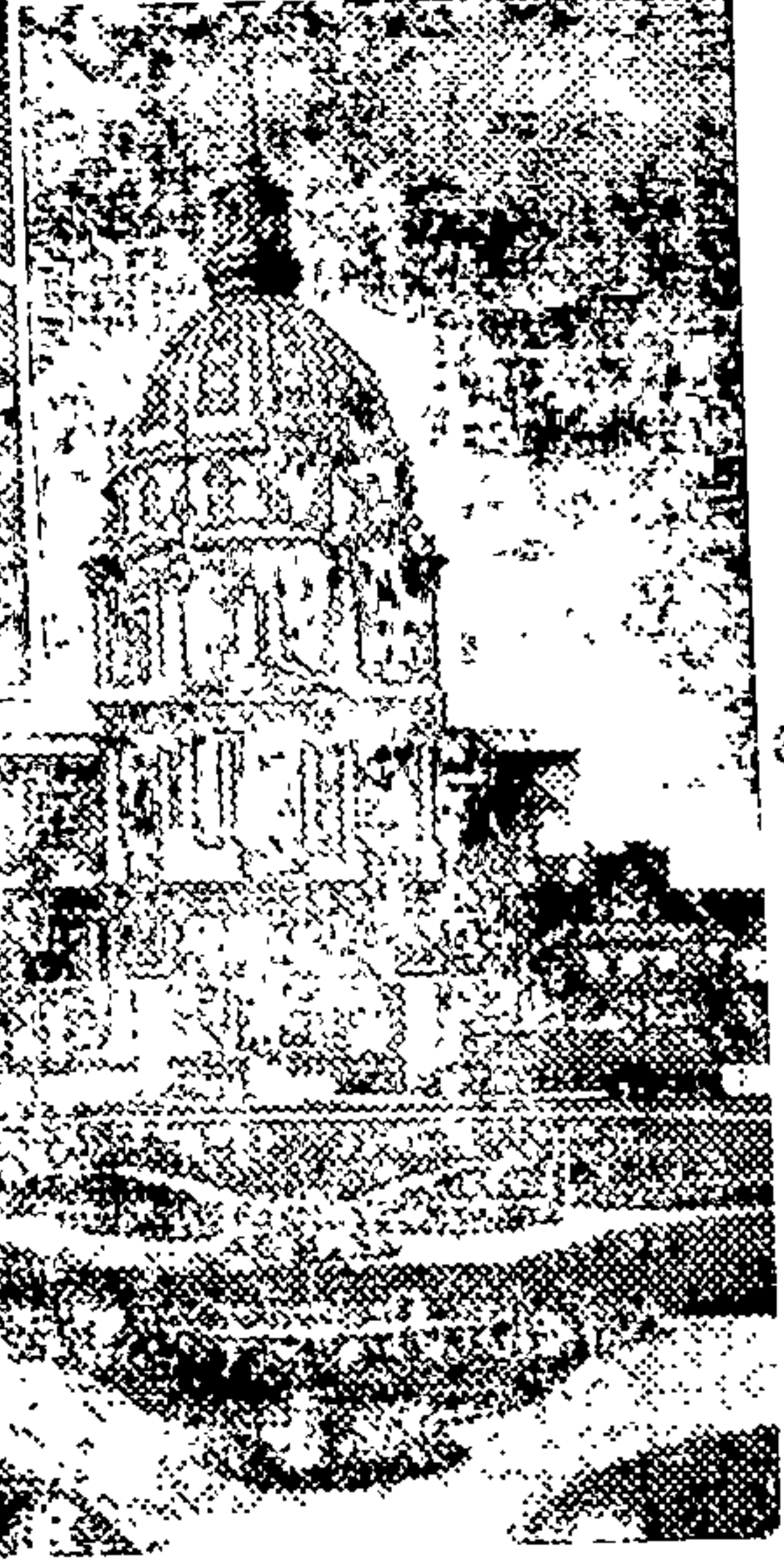
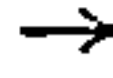
नेपोलियनची कबर

फादर रोक्करी यांच्या बिन्हाडापासून नेपोलियनची कबर जवळच आहे असें कळल्यानंतर त्यांच्या संगतीं इनव्हॅलि दे या लष्कराच्या ताब्यांत असलेल्या स्मारक-वास्तूंत गेलों. तेथें फ्रान्सचा जगज्जेता वीर नेपोलियन याचें थडगें आहे. भोंवतालीं मार्शल फॉश याची कबर व मला वाटतें, तिसऱ्या नेपोलियनचीहि कबर आहे. अशा अनेक कबरी तेथें आहेत. मार्शल फॉशचा घोड्यावरील पुतळाहि आहे. एका भव्य घुमटाखालीं बांधलेलें हें कबरस्तान फार प्रेक्षणीय आहे. फादर

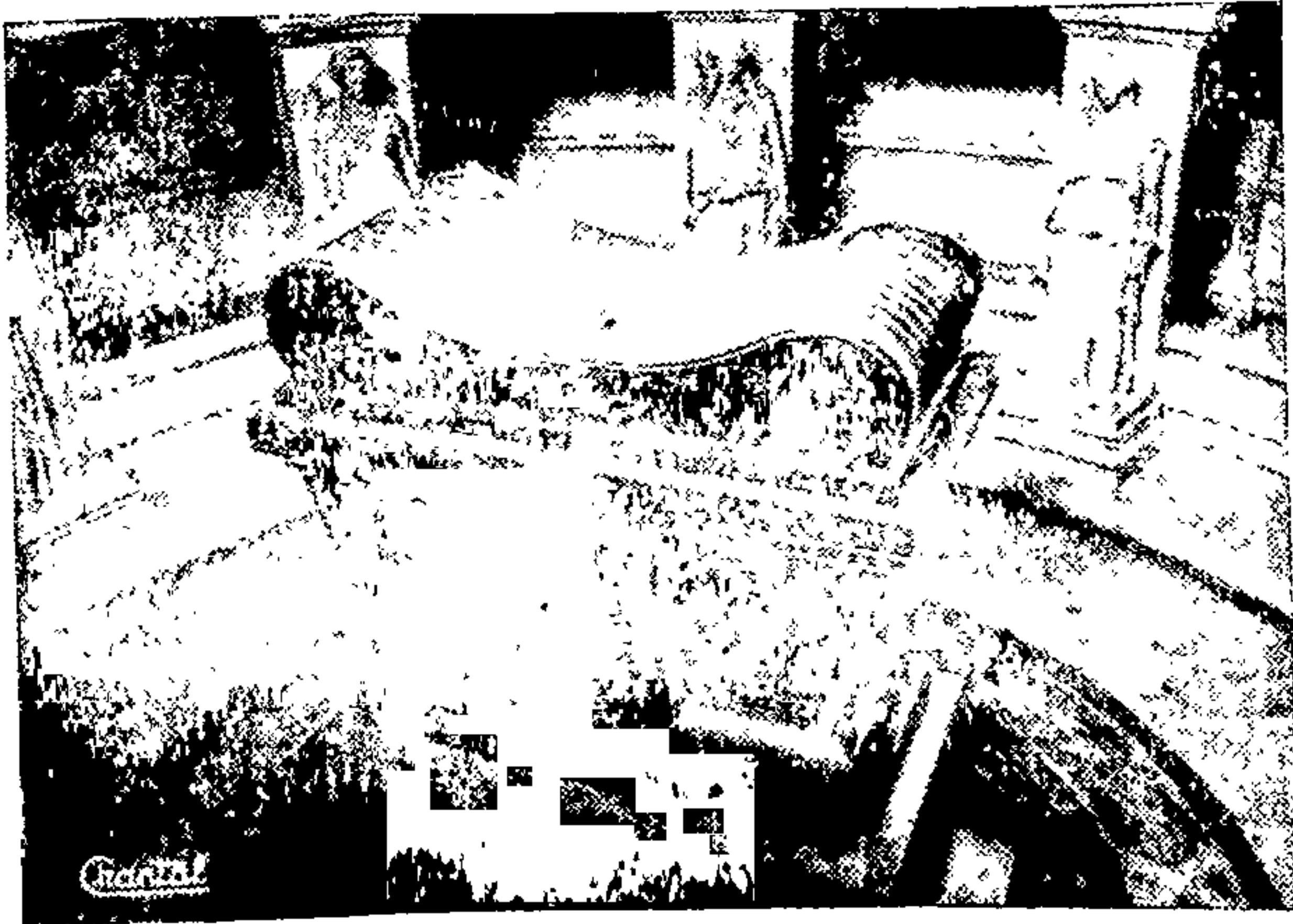


नापोलियाँची कबर

कबर आंत असलेली आँव्हाँलि दे
स्मारक वास्तु



नापोलियाँची कबर



रोक्कारी हे हिंदुस्थानांत तामीळनाडमध्ये मदुरा-त्रिचनापल्लीकडे होते. त्या दिवशीं दुपारीं रोक्कारी यांनीं पत्र दिल्यावरून रे. सोरास यांना भेटण्यासाठीं पॅरिसच्या एका दूरच्या भागांत, ज्याला व्हांव असें म्हणतात, तेथें गेलों. फादर सोरास ह्यांचाहि दफतरखान्याच्या बाबतींत फारसा उपयोग होईल असें वाटलें नाहीं. त्यांनीं रेव्ह. मेये यांजवर पत्र दिलें.

सोरास यांची आदर्श संस्था

सोरास यांनीं व्हांव येथें एक संस्था चालविलेली आहे, ती पाहून मला अपूर्वता वाटली. पुण्यामध्ये कॅथलिक मिशनरी मंडळींनीं कॅथलिक मिशनचे 'कम्युनिझम पद्धती'च्या जीवनाला उत्तर म्हणून जें प्रदर्शन भरविलें होतें तें मी पाहिलें होतें. परंतु व्हांव येथें ही पाद्री मंडळी एक सामाजिक अभ्यासाची अद्ययावत् संस्था चालवीत होते; तिची रचना पाहून आणि कार्य पाहून मी विस्मितच झालों. कम्युनिझमविषयीं सर्व प्रकारचा कसून अभ्यास करण्याचें काम या संस्थेंत चालतें आणि या संस्थेमार्फत मासिकें, पत्रकें, ग्रंथ वगैरे पुष्कळ प्रकारचें प्रकाशनहि चालूं असतें. 'ॲक्साँ पॉप्युलेर' (Action Populaire) या नांवाचीं यांचीं प्रकाशनेंहि दिसलीं. रोज अनेक वर्तमानपत्रें आणि मासिकें यांचा अभ्यास करून त्यांतील कम्युनिझमविषयक लेख व माहिती यांचीं कात्रणें विषयवार लावून अभ्यासासाठीं या संस्थेंत ठेवलेलीं असतात. जगामध्ये कम्युनिझमविषयीं प्रसिद्ध होणारें सर्व वाङ्मय येथें संग्रहित करण्यांत येत असावें असें दिसलें. रोमला मला एका संस्थेंत इतिहासाच्या अभ्यासाविषयीं निघणारीं मासिकें एका उच्च शिक्षणसंस्थेच्या इतिहास अभ्यासिकेंत दिसलीं. त्यांत इंग्रजी मासिकांच्या पेशांहि जर्मन, फ्रेंच, स्पॅनिश वगैरे भाषांतील मासिकांचा फार मोठा संग्रह दिसला.

भारतांतील अनवस्था

इतिहास, राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण इत्यादि महत्त्वाच्या विषयांवर आपण साधारणपणें इंग्रजीवरच अवलंबून असतो. पण मला वाटतें, इंग्रजीपेक्षां कितीतरी पटींनीं मासिकें, पत्रकें आणि ग्रंथ फ्रेंच, जर्मन वगैरे भाषांतून मिळून प्रसिद्ध होत आहेत आणि त्यांतील विचारांचा हिंदुस्थानमध्ये कांहींच स्पर्श होत असल्याचा अनुभव येत नाहीं, ही गोष्ट मला जराशी भयावहच वाटते.

परभाषेतील ज्ञान देशी भाषेत हवे

आपल्या उच्च शिक्षणांत अध्यापकांच्या द्वारां, इंग्रजीशिवाय अन्य प्रगत अशा भाषांतून जीं विवेचनें प्रसिद्ध होतात तींही आपल्या नवीन पिढीसमोर यावीं. अशी एखादी सहकारी योजना व्हावी कीं, कांहीं प्राध्यापकांनीं जर्मन भाषेतील अद्ययावत् विचारांचा अभ्यास चालवून तें ज्ञान आपल्या विद्यार्थ्यांना द्यावें, शक्य-तर तें एखाद्या देशी भाषेत द्यावें. दुसऱ्या एका गटानें फ्रेंच भाषेतील ज्ञानाचा मधुसंचय करावा. तिसऱ्या गटानें रशियन, चौथ्या गटानें स्पॅनिश. तात्पर्य, जगाच्या सर्व भाषांतील अद्ययावत् ज्ञान त्या त्या विषयांतील अभ्यासकांस त्या त्या भाषा न शिकतांही मिळण्याची सोय व्हावी.

विचारांना इंग्रजी रंग

एकट्या इंग्रजीच्या खिडकींतूनच प्रकाश घेत राहिल्यानें प्रकाशाच्या दुसऱ्या कोणत्याहि खिडक्या आपणांस दिसत नाहींशा होतात आणि आपल्या दृष्टीला आणि ज्ञानाला एकांगीपणा येतो आणि आपल्या विचारांना इंग्रजी रंग फार चढतो. यामुळे एक प्रकारचा अधूपणा किंवा पंगूपणा विचारांत येत असला पाहिजे. कोणत्या पंचवार्षिक योजनेंत हें घडेल हें मला सांगतां येत नाहीं; पण असें कांहीं तरी घडविलें पाहिजे हें निश्चित. युरोपमधील पाद्री-मंडळ धर्मकार्य करीत असतांना आधुनिक विद्यांचेंहि किती प्रखर अध्ययन आणि अध्यापन करीत आहे हें पाहून आमच्याकडील प्राचीनाभिमानी विद्वान् हे आपली विद्योपासना आणि धर्मोपासना कशी चालवीत आहेत याची फार बोधप्रद तुलना माझ्या मनांत मोठ्या प्रकर्षानें उभी राहिली आणि मनाला जी हळहळ लागून गेली ती प्रति-दिवशीं कमी न होतां वाढतच जात आहे.

शॅटोचा जुना किल्ला

पॅरिसमधील पहिले दोन-तीन दिवस याप्रमाणें व्यतीत झाल्यावर मध्यस्थ शोधण्याचा मार्ग सोडून फ्रेंच दफ्तरखान्यांत सरळ जाऊन उभें राहावें आणि अनुभव घ्यावा असा मी निश्चय केला. मी राहात होतो तें पॅरिसचें एक टोंक होतें. त्याचें नांव नासिओ आणि त्याच्या पलीकडे शॅटोचा जुना किल्ला होता. तेव्हां एक दिवस तो मी दुपारपासून सायंकाळपर्यंत पाहिला. त्याच्या भोंवतालचा आतां कोरडा पडलेला प्रचंड खंदक आणि तो चौकोनी बुरुजांचा तटबंदीचा मध्ययुगीन

मजबूत किल्ला पाहून मला फ्रान्सच्या जुन्या इतिहासाची आठवण झाली. अद्यापहि हा भाग लष्कराच्या ताब्यांत असल्यामुळें मला आंत जाण्यास परवानगी मिळाली नाही. तथापि, किल्ल्याच्या भव्य दरवाजांतच नेपोलियन-कालच्या एका लढाईच्या वर्णनाचा शिलालेख दिसला. त्याबद्दल ग्रथित केलेला त्या किल्ल्याचा तो इतिहास असावा एवढा अदमास त्या फ्रेंच शिलालेखावरून माझ्या लक्षांत आला. येथें पॅरिसची एक हद्द संपते.

पिक्पुस पॅरिस XII जवळ, ज्याला ट्रोन म्हणतात— असे दोन प्रचंड स्तंभ आहेत—त्या खुणेच्या जागेजवळच माझे हॉटेल वेल एअर होतें; आणि तेथेंच भुयारी गाडीचा एक विश्राम असल्यामुळें देवरहुवर्ळीच्या साह्यानें आणि रोममधील छोट्या भुयारी रेल्वेच्या घेतलेल्या अनुभवाच्या बळावर आकारें म्हणजे जाण्या-येण्याच्या तिकिटांचा एक जुडगा मी घेतला.

दफतरखान्याच्या प्रवेशद्वारीं

भुयारी रेल्वेचा रंगीत नकाशा मजजवळ होताच. त्याप्रमाणें होतेल द-व्ह्यू आणि पॅले रोयाल् या स्टेशनांवर क्रमानें उतरलों. तेथील थोडा बाजार पाहिला आणि रू द आर्शीव्हज् या रस्त्याची माहिती करून घेऊन मार्गें केलेल्या संकल्पाप्रमाणें दफतरखान्याच्या दारांत तर येऊन पोहोंचलों. रक्षकांजवळ नामपत्रिका दिली. ' इंग्रजी जाणतां, फ्रेंच नाही ' अशी समजूत करून दिल्यावर आणि रक्षकपथकांतील एकानें आंत वर्दी पोहोंचविल्यावर दफतरखान्यांतील एक स्त्रीसेविका (इसावेल ग्युअरीन Isabella Guerin) ही मजकडे येऊन कामकाजाबद्दल उत्तम इंग्रजीमध्ये माहिती घेऊन आंत जाऊन आवश्यक ती परवानगी माझ्यासाठीं घेऊन आली व तिनें प्रथम मला फ्रेंच दफतरखान्याचे मुख्याधिकारी डायरेक्टर श्री. चार्लस् ब्रेवॉ यांच्याकडे नेलें. तेथें आमचा संवाद दुभाषाच्या मदतीनें झाला. दुभाषाचें नांव मायकेल डुशीना (Micah Duchecina). ब्रेवॉ फ्रेंच बोलत, दुभाषा मला इंग्रजींत सांगे; त्यावर मी इंग्रजींत बोले, दुभाषा ब्रेवॉ यांना फ्रेंचमध्ये माझे म्हणणें समजून देत असे.

भारतीय इतिहासासंबंधीं कागद

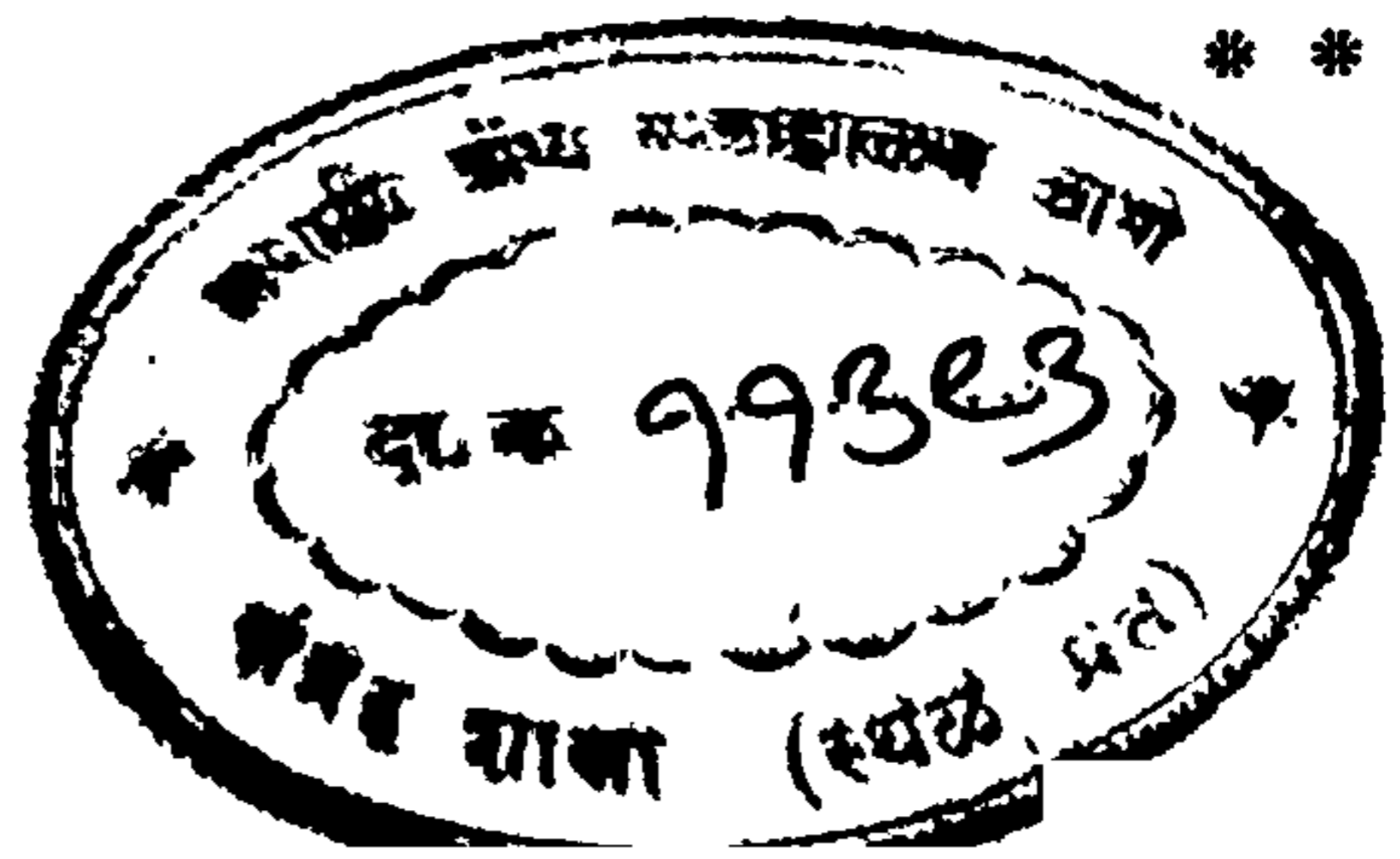
फ्रेंच दफतरखान्यांत भारताच्या इतिहासासंबंधीं किंवा मराठ्यांच्या इतिहासासंबंधीं कांहीं सामग्री असल्यास कळवून घ्यावी असा मी आपला आणि आपल्या

मुंबई सरकारचा उद्देश त्यांस सांगितला. 'सुमारे २९० वंडलें आमच्या दफ्तर-खान्यांत तुम्ही म्हणतां त्या विषयासंबंधीं सांपडतील; आणखी न जाणो ५०० पर्यंतहि जातील. प्रत्यक्ष मराठी भाषेंतील कागद येथें नसावेत. परंतु या साहित्याची सूचि झाली नाही, होणें अगत्याचें आहे. तरी यासाठीं उत्तम फ्रेंच जाणणारा आणि इतिहासाचा अभ्यासी प्रतिनिधि आपण जरूर पाठवावा, असें ब्रेवॉ यांनीं आग्रहानें सुचविलें. मुंबई सरकारतर्फें मुंबई सरकारच्या दफ्तरखान्यांवरील दुय्यम अधिकारी डॉ. दिघे हे पॅरिस येथें ९ महिने राहून दफ्तरशास्त्राचा डिप्लोमा घेऊन नुकतेच आलेले असल्यानें मीं त्यांचा उल्लेख केला. आपण म्हणतां तशी सूचि करण्यास फ्रेंचचें उत्तम ज्ञान लागेल आणि प्राथमिक सूचि करण्यास निदान ६ महिने तरी लागतील आणि दिघे ज्या वर्गांत शिकले त्या आमच्या वर्गांत अशा गृहस्थास निदान २ महिने तरी शिक्षण द्यावें लागेल, इत्यादि आपले विचार ब्रेवॉ यांनीं सांगितले.

ब्रेवॉ यांची सूचना

ब्रेवॉ यांचें म्हणणें मुंबई सरकारकडे किंवा भारत-सरकारकडे रुजू करावयाचें तर तें संभाषणांत समजलें तसें करण्याऐवजीं त्यांनाच तें पत्ररूपानें लिहून देण्याची मीं विनंती केली. तिचा त्यांनीं स्वीकार केला. मध्यंतरीं त्यांच्या कुणी मदतनीस वाई त्यांना भेटून गेल्या. त्यांचें थोडें बोलणें झालें. आम्ही आमची पहिली मुलाखत संपवून बाहेर पडणार तोच ब्रेवॉ यांनीं मीं अपेक्षिलेलें पत्र माझ्या हातीं दिलें. हें पाहून मला जितका आनंद वाटला तितकाच विस्मयहि वाटला. माझा धीर वाढला. ब्रेवॉ यांचें प्रत्यक्ष म्हणणेंच सरकारकडे रुजू करणें शक्य झालें. त्याप्रमाणें मी हिंदुस्थानांत परत आल्यावर सरकारास लेखी निवेदन सादर केलें आहे.

ब्रेवॉ यांनीं मला नंतर श्रीमती ग्युअरिन यांच्या स्वाधीन केलें आणि सर्व दफ्तरखाना मला दाखविण्याची त्यांना आज्ञा केली.



* * * * *

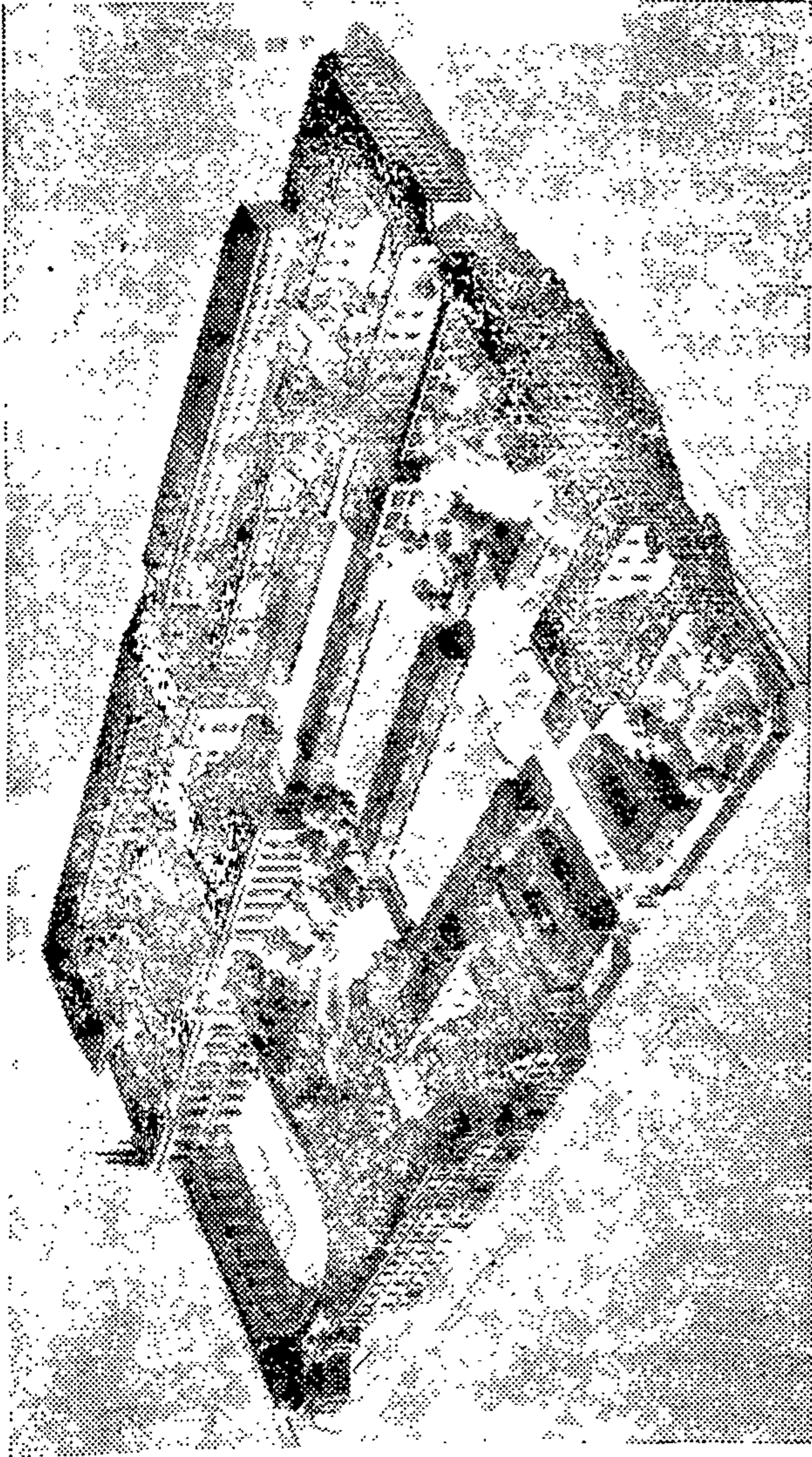
पॅरिस येथील राष्ट्रीय दफ्तरखाना

दफ्तरखान्याच्या पाहणीस प्रारंभ

एका जुन्या राजवाड्याचा एक भाग दफ्तरखान्याला वापरला आहे व पुष्कळ नवे विभाग त्याला जोडण्यांत आले आहेत. युरोपमध्ये कागदपत्र पुस्तकांतील पानांप्रमाणे जुळवून त्यांची कातडी पुढ्याच्या बांधणीचीं पुस्तकेच करून ठेवतात; अथवा सुटे कागद कातडी पुढ्यांच्या आंत बांधून ठेवतात. हवाहि थंड असल्याने ती रक्षणाला अनुकूल आहे आणि लोकशिक्षण असें देण्यांत आले आहे कीं, त्यामुळे जुन्या कागदांच्या नाशाचें भय अगदींच कमी झालें आहे. दफ्तरखाना पाहतां पाहतां मध्येच एका जागीं थांबलों असतां मला कांहीं मोठ्या आकाराचीं, कांहीं बांधीव, दुरून चित्रसंग्रहासारखीं वाटणारीं पुस्तके दिसलीं. तेव्हां मी तीं पाहण्याची जिज्ञासा दर्शविली. आपण तीं पाहिलीं नाहींत असें ब्राई म्हणाल्या. मग उघडून पाहतां 'प्रॉव्हिन्स ऑफ फ्रान्स' मधील रस्त्यांचे नकाशे ज्यांत निरनिराळ्या रंगांनीं काढून दाखविले आहेत, अशीं अनेक लांब-रुंद आकाराचीं पुस्तके भरलेलीं मला तेथें दिसलीं. या पुस्तकांत १७२७ ते १७४० या काळांतीलच अनेक चित्रे, नकाशे व आराखडे वगैरे व्यवस्थित ठेवलेलीं दिसलीं. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या वेळचा सोळावा लुई याच्या खासगी हिशेबाचे कागदहि पाहावयास मिळाले. व्हर्सायच्या राजवाड्याची बांधणीच्या वेळचीं हातांनीं काढलेलीं चित्रे व नकाशे पाहावयास मिळाले.

व्हॉल्टेरचें अपूर्व पत्र

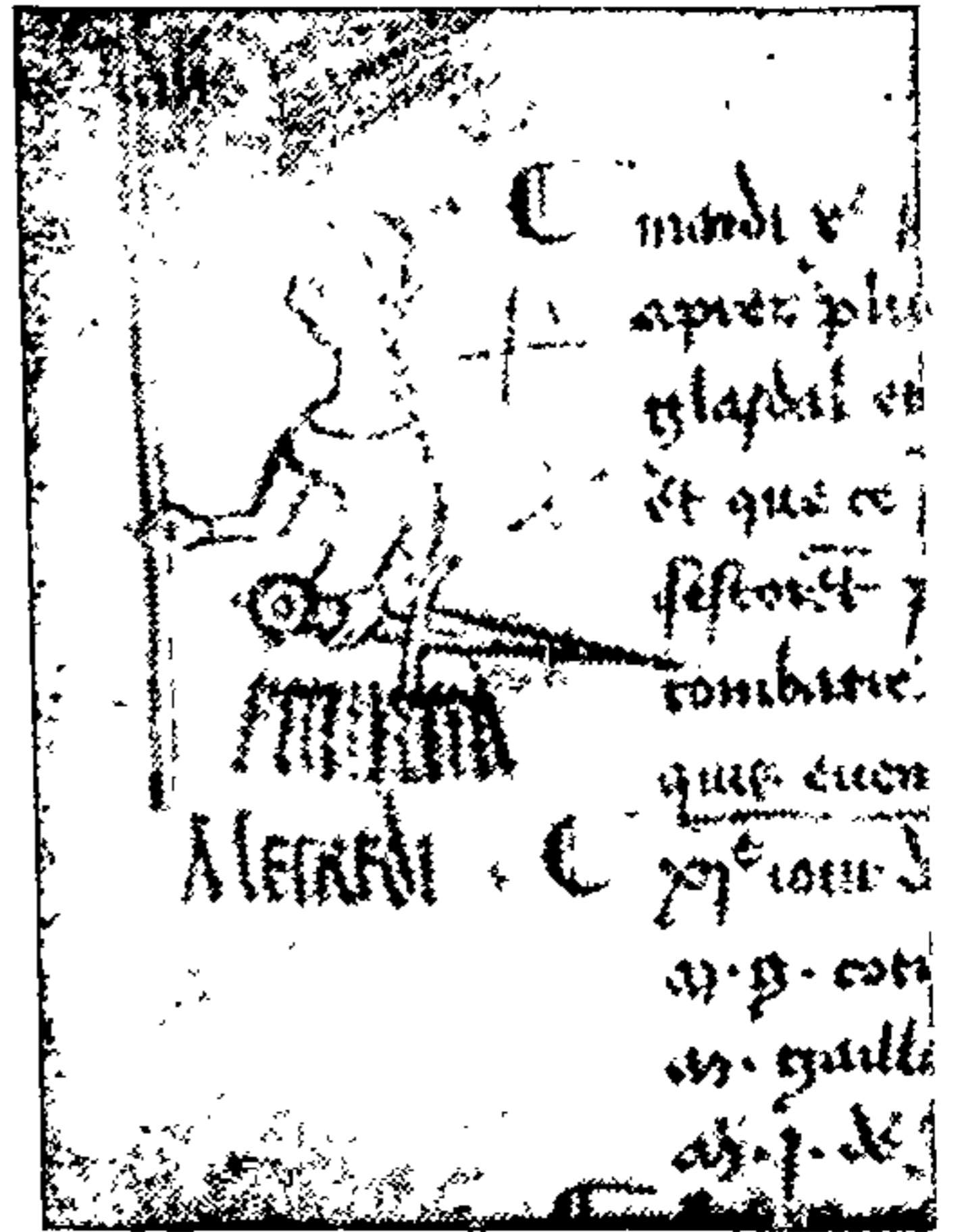
दफ्तरखान्यांतून हिंडतां हिंडतां जुन्या कागदांचें शास्त्रीय दृष्ट्या संरक्षण



आशीव्हज नासियोनाल -पारी
(फ्रेंच सरकारचा पॅरिस येथील राष्ट्रीय दफ्तरखाना)

करण्याच्या विभागांतहि गेलों. त्याच्या आसपास नोटरी (नोंदणीखातें) म्हणून जे कायद्यांच्या कागदपत्रांचे अधिकारी असतात तसल्या प्रकारच्या कागदांच्या संग्रहांत गेलों. तेथें मूळ कागदांच्या डागडुजीचें काम चालूं होतें. त्यांतील अधिकाऱ्यानें मला एक नुकतेंच सांपडलेलें म्हणून, मला वाटतें, अप्रसिद्ध असलेलें, व्हॉल्टेरचें नवीन मिळालेलें पत्र दाखविलें. या प्रसिद्ध पुरुषाचा जन्म ख्रिस्ती चर्चविरुद्ध टीका करण्यांत गेला. परंतु या नवीन पत्रांत आपण चर्चविरुद्ध जेवढें बोललों तें सारें परत घेतों अशा आशयाचा मजकूर आहे असें मला तेथल्या तज्ज्ञानें समजावून सांगितलें. मीं विचारल्यावरून त्यानें असेंहि सांगितलें कीं, हें कबुलीपत्र व्हॉल्टेरनें आपल्या मरणापूर्वीं सुमारे चार महिने लिहिलेलें आहे. तसेंच पास्कालचें सही असलेलें एक पत्र मला दाखविलें. आपल्या नाटकासाठीं लागणाऱ्या पोशाखाची मोलीएनें तयार केलेली यादी हीहि मला दाखविण्यांत आली.

मी गेलों त्या सुमारास जोन ऑफ आर्कचा उत्सव चालूं होता. त्या निमित्तानें एक विशेष प्रदर्शन दफ्तरखान्यानें मांडलें होतें. या संधीला दफ्तरखान्यानें प्रसिद्ध केलेलें 'जोन ऑफ आर्क' वरील पुस्तकहि मीं आणलेलें आहे. जोनच्या अलीकडे सांपडलेल्या अत्यंत जुन्या चित्रावरून तयार केलेली एक छापील नकल ब्रेवां यांनीं मुद्दाम मला भेट म्हणून दिली. आपल्याकडे तें कोणी अजून प्रसिद्ध केलेलें नसल्यामुळे मी तें येथें देत आहे.



जोन ऑफ आर्क

पार्चमेंटवरील जुने लेख

दफ्तरखान्यानें एक कायमचेंच प्रदर्शन ठेवलें आहे. त्यांत निवडक असे विविध प्रकारचे जुने कागद, लेख आणि कांहीं वस्तूहि ठेवलेल्या आहेत. हें प्रदर्शन पाहण्याजोगेंच आहे. येथें पॅपीरस आणि नंतर पार्चमेंटवर लिहिलेले

जुने लेख आहेत. पॅपीरस म्हणजे प्राचीन मिसर देशामध्ये सांपडणाऱ्या एका झाडाच्या सालीचा बनविलेला सालपाट. पार्चमेंट म्हणजे ज्यावर लिहितां येतं असें बकऱ्याचें पातळ, घोटीव कातडें. पॅपीरसवरील सर्वांत जुना लेख इ. स. ६४० मधील होता. पार्चमेंटनंतर कागद आले. १२४३ ते ४८ या सनांतील कागद सुंदर रीतीनें बांधीव पुस्तकांत ठेवलेले प्रदर्शनांत मांडले होते. हें सर्व साहित्य फार उत्तम रीतीनें राखलें आहे.

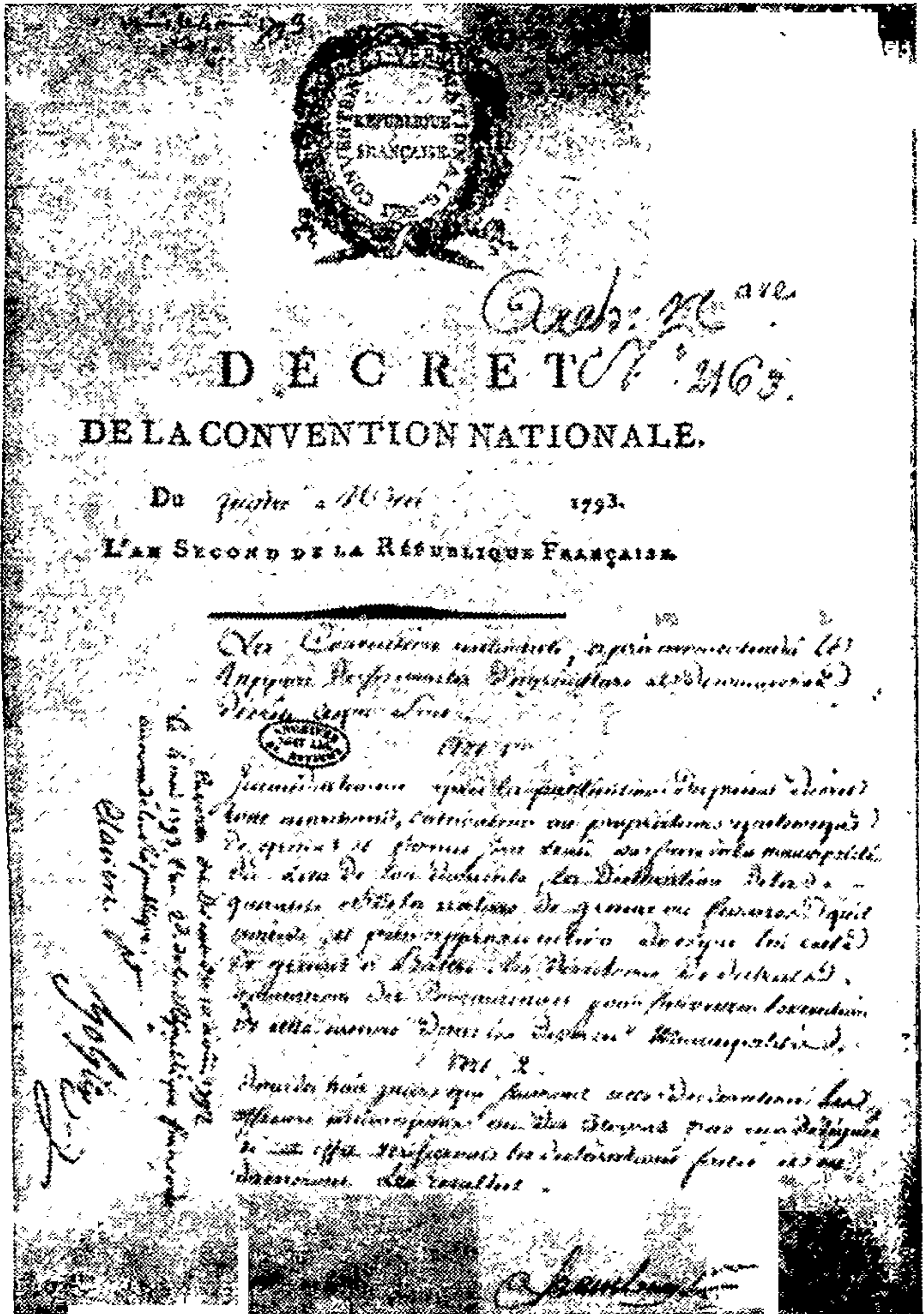
एका दालनांत फ्रेंच-राज्यक्रांतीच्या वेळचे जाहीरनामे, छापील आणि हस्त-लिखित कागद, स्वतंत्र संग्रह म्हणून ठेवलेले होते. जुन्या राजवाड्याचा या कामासाठीं उपयोग केला असल्यामुळें खोल्यांतून जुनीं चित्रेहि ठेवलेलीं होतीं. १७९२ ९३, ९४ हीं गर्दीचीं सालें. फ्रेंच राज्यक्रांतींतून जन्मलेल्या लिबर्टी, इक्वालिटी आणि फ्रॅटर्निटी या लोकशाहीच्या तीन पादांनीं वामनासारखें आज विश्व व्यापलें आहे. सहज कौतुकानें १७९३ चा असा एक जाहीरनाम्यासारखा छापलेला कागद पाहतांना त्यांत मला liberte, egalite या दोहोंचा उल्लेख पहिल्या ओळींत आणि त्याखालीं Au Nom Dela Republique याप्रमाणें छापलेला मजकूर आढळला; पण त्यांत फ्रातर्निते या तिसऱ्या पादाचा उल्लेख दिसला नाहीं.

विद्यार्थी आणि इतर अभ्यासक यांच्या उपयोगासाठीं फ्रेंच क्रांतिकारकांचा संबंध असलेलीं त्यावेळचीं छापील मूळ - पत्रकें, ज्यांवर रॉवेस्पायरी वगैरे पुढाऱ्यांच्या सह्या आहेत, अशा निवडक कागदांच्या मुद्रित प्रतिमाहि विक्रीस ठेवलेल्या आहेत. त्यांचे नमुने मी खरेदी करून आणले आहेत. पैकीं नमुन्याचें एक पान सोबतच्या चित्रांत दिसेल. दफ्तरखान्यांत आणखी एक शाखा पाहिली. जुन्या राजपुरुषांच्या वगैरे ज्या मूळ मुद्रा दफ्तरखान्याच्या संग्रहीं आहेत आणि ज्यांवर पुष्कळ धर्मगुरु, राजे, आणि पाद्री यांचीं चित्रे काढलीं आहेत अशा वस्तूंच्या मूळच्या आकारासारख्याच भाजलेल्या मातीच्या तयार केलेल्या नकला विकत मिळतात. त्यांतील दोन नमुने ब्रेवॉ यांनीं मला भेट केले आहेत.

ब्रेवॉ यांचा आग्रह

फ्रान्समधील जिल्ह्यांतील दफ्तरखाने ब्रेवॉ यांच्याच दिमतीखालीं आहेत. कुठेंना कुठें प्रत्यहीं श्री. ब्रेवॉ मला दफ्तरखान्यांत भेटत असत. शेवटच्या मुलाखतींत त्यांनीं मला असें सुचविलें कीं, तुम्ही पुन्हां इकडे एका दुसऱ्या परिषदेस

एशाठी अर्थ रक्षणार्थ, ठाणे. स्थळप्रत.
अनुक्रमा २६४१४ वि. भू-प्रवास.



फ्रेंच राज्यक्रांतीचा प्रसंग.
इ. स. १७९३ मधील राष्ट्रसभेचा एक जाहीरनामा.

हजर राहावे. ही दुसरी सभा फक्त अनुभवी दफ्तरदारांचीच होते. अनेक विषयांचा मोकळेपणीं खल तेथें होतो. वेळहि भरपूर असतो, म्हणून या झाग्रात्र येथें भरणान्या खासगी दफ्तरदार परिषदेला तुम्ही हजर राहा, असा आग्रह मला त्यांनीं केला. त्याहि प्रसंगीं मागील युक्तीचा वापर मीं केला. तेव्हां ब्रेवॉ यांनीं दुसरें एक पत्र लिहून दिलें. तेंहि पुढें हिंदुस्थानांत आल्यावर मी सरकारकडे सादर केले.

राष्ट्रीय ग्रंथसंग्रहालय

यानंतर जगविख्यात विब्लियोतेक नासिओनालकडे कांहीं वेळ देण्याचें मीं ठरविलें. ब्रेवॉकडून तिकडे येण्याविषयीं खबर दिली. तेथें गेलों तोंच मोठें विलक्षण आणि गंभीर दृश्य मला दिसलें. माझ्यासमोर अर्धवर्तुळाकार तीन मजली जणूं काय एक भित उभी असून तींत पुस्तकें दाटीनें लावून ठेवलीं आहेत आणि तळाशीं शेंकडों अभ्यासक आपापल्या आसनांवर बसून ग्रंथवाचन करीत आहेत आणि तेथील सेविका त्यांना ग्रंथ पुरवीत आहेत ! पण माणसें इतकीं बसलीं असूनहि आवाज म्हणाल तर टांचणी पडली तरी ऐकूं येईल इतका शून्य. मीं चालकांकडे जाऊन या विख्यात संग्रहालयाचें धांवतें दर्शन मला घ्यावयाचें आहे असें सांगितलें.

सत्तर लक्ष ग्रंथ

एक इंग्रजी जाणणारी सेविका माझ्या दिमतीला देण्यांत आली. आंत गेलों तेव्हां विजेचे पाळणे चालूं असून त्यांच्या आधारे वाचून झालेले ग्रंथ खालून वर जात आहेत व पाहिजे असणारे वरून खालीं येत आहेत, हें विलक्षण दृश्य पाहून येथें ग्रंथ तरी किती आहेत म्हणून मी चौकशी केली. 'सेव्हन मिलियन्स'— म्हणजे सत्तर लक्ष—असें मला उत्तर मिळालें. सूचि आहे काय असें विचारतां सूचीचे १८४ छापील भाग म्हणून मला दाखविण्यांत आले. म्हणजे सूचीचें एक स्वतंत्र ग्रंथालयच झालें होतें आणि मला वाटतें, होतेंच तसें. कारण दुसऱ्या अनेक प्रकाशकांनीं प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथसूचि तेथें ठेवलेल्या होत्या. मीं न्याहाळून पाहिलें, विचारूनहि घेतलें, परंतु तेथें आपल्या दात्यांची मराठी ग्रंथसूचि कांहीं मला दिसली नाहीं. आपल्या साहित्य-संस्थांनीं आणि सरकारनें या विषयाकडे लक्ष पुरविलें पाहिजे. मी विब्लियोतेक नासिओनालच्या चालकांना आपण होऊनच सहकार्य

देण्याचें कबूल केलें. असले ग्रंथ भेट म्हणून का होईना पण विब्लियोतेकला आपण द्यावेत आणि तेथें ते असावेत असें मला फार वाटतें. हा उद्योग कोणी तरी केला पाहिजे.

पौर्वात्य भागाचें आलोडन

ही धांवती भेट संपवून मी ओरिएंटल म्हणजे पौर्वात्य विभागाकडे वळलों आणि त्यांतहि मराठीवर जास्त लक्ष दिलें. तेव्हां विब्लियोतेकच्या शेजारच्या समोरच्या दुकान-विभागांत जाऊन ओरिएंटल विभागाचा कॅटलॉग सूचनेवरून खरेदी केला. जातां येतां तेथें मांडलेलें प्रदर्शनहि पाहिलें. त्यांतून नुसता हिंडलों आणि प्रकाशन-विभागांत जाऊन थोडी खरेदीहि केली. ख्रिस्ती देवळांतून ज्या कांचेच्या चित्रविचित्र रंगीत खिडक्या असतात त्यांच्या हुवेहूत्र रंगीत प्रतिमा छापून पुढें मांडण्याची एक विलक्षण युक्ति तेथें पाहिली. नमुन्यासाठीं कांहीं खिडकीचित्रेहि मी खरेदी केलीं. ओरिएंटल भागाची व्यवस्थाहि एका बाईकडेच होती. कॅटलॉगवरून सुप्रसिद्ध विद्वान् डॉ. फिलीओझा यानें तेथील स्थळप्रत वाचून दुरुस्त केल्याचें मला आढळून आलें. मग मी काळजीपूर्वक कॅटलॉग तपासूं लागलों. मराठी विभाग पाहणारे अभ्यासक तेथें विरळाच होते. अनायासें जुळल्यास विब्लियोतेक संग्रहांतील मूळ मराठी व मोडी संग्रह पाहावे असा निर्णय मी मनाशीं घेतला होता. त्याप्रमाणें रोज कामाला बसूं लागलों आणि मराठी इतिहासासंबंधींच्या बखरींचीं अनेक हस्तलिखितें तेथें पाहण्यास मला मिळालीं.

मराठी बखरी आणि कवितांचीं लिखितें

अनेक प्राचीन मराठी कवींची कविताहि तेथें संग्रहित केलेली मला आढळली. तेथील विदुषीबाईना हा विषय फारसा समजत नसल्यामुळें—त्या चिनी वगैरे विषयांच्या तज्ञ होत्या—कांहीं अडचणी उद्भवल्या; तथापि अधिकाऱ्यांनीं मला मदतच केली. येथील संग्रहांतील बखरी अभ्यासी माणसानें बघितल्या पाहिजेत.

सूर्वांत चुका आढळल्या

छापील कॅटलॉगांत चुका असल्याचें मला आढळून आलें. हा सर्व कॅटलॉग मराठीपुरता दुरुस्त करण्याजोगा आहे आणि माझ्या टिपणांवरून तें काम स्वतंत्रपणानें पुढें सवडीप्रमाणें मी करीन. मराठी हस्तलिखितांचा संग्रह करणारा

एक अज्ञात फ्रेंच अगर स्पॅनिश विद्वान् या कार्मीं निश्चित पुण्यास आला होता असें मला ब्रारकाईनें मूळें पाहिल्यावर ठरवितां आलें.

सुंदर नगरी

दफ्तरखाना आणि बिल्लियोतेक नासिओनाल या दोन संग्रहांत रोज जात असतांना थोडा वेळ मिळाला त्या वेळेस नोत्र दाम, एफेल् टॉवर वगैरे कांहीं प्रक्षणीय स्थळें पाहून घेतलीं. पॅरिस म्हणजे जगांतील पहिल्या ओळींतील पहिलें सुंदर शहर म्हणून प्रख्यात आहे. फिरेन्झमध्ये आर्नो, रोममध्ये टायबर तशी पॅरिसमध्ये सीन नदी. हिच्या दोन्हीं कांठांवर वस्ती आहे आणि शहरामधून बांधून काढलेल्या प्रचंड भिंतीच्या मर्यादेंतून नदी वाहत असते.

छोट्या पेट्यांचीं पुस्तक-दुकानें

सीन नदीच्या एका दुवेळक्यांत नोत्र दाम हें प्रख्यात खिस्ती देऊळ आहे. हें नामांकित आहे, तरी मिलानो किंवा रोम किंवा फिरेन्झ किंवा सीएना वगैरे स्थळीं पाहिलेल्या देवळांच्या तुलनेनें नोत्र दामचा क्रमांक बराच खालीं लावावा लागेल. या देवळाच्या दोन्हीं अंगांनीं सीन नदी वाहते. तथापि देऊळ पाहणें थोडक्यांत आवरून मी सीन नदीच्या कांठानें लूव्हकडे निघालों तों वाटेंत सीन नदीला जे दगडी बांध-कठडे बांधले आहेत त्या कठड्यांवर जुन्या पुस्तकांचे विक्रेते आपापल्या लांकडी पेट्या बसवून अंतरानें तयार होते. रात्रीं बहुधा त्याच पेट्यांतून ते आपलें सामान कुलूप लावून ठेवीत. हीं अगदीं लहानशीं इकडून तिकडे सहज नेण्याजोगीं दुकानें होतीं. एक पेट्टी म्हणजे एक दुकान. कधीं कधीं पेट्टींत दोन मजले असत. मला जुन्या पुस्तकांचा भारी नाद असल्यामुळें येथून पाय निघेना. सहज मनांत आलें कीं, दुर्मिळ दुर्मिळ असे फ्रेंच ग्रंथ येथें रोज फेरी मारून कमी किंमतींत गोळा करावेत. यांतील कांहीं पुस्तक-विक्रेत्यांनीं माझी विचारपूस केली. कांहीं किरकोळ खरेदी मीं केली आणि एका वृद्ध दुकानदार बाईनें मला एक फ्रेंच पुस्तक बक्षिसच दिलें. आतां यापुढें दुर्मिळ ग्रंथांचें पुनर्मुद्रण कमीच होईल. म्हणून या अशा नदीकांठच्या दुकानदारांकडून तपासून तपासून निवडक फ्रेंच पुस्तकांचा संग्रह भारतांत करून ठेवला पाहिजे; नाहींतर पुढील पिढ्यांना भारतविषयक अथवा पौरात्यविषयक जुनीं फ्रेंच पुस्तकें मासिकें, अहवाल वगैरे अभ्यासासाठीं पाहण्यास मिळणें अत्यंत दुष्कर होईल.

कोण्या जाणत्या गृहस्थाची योजना करून या बाजारांतून जुनीं पुस्तकें आणविण्याचा उद्योग विद्यापीठांनीं किंवा यु. जी. सी. नें केल्यास ग्रंथ थोडक्यांत मिळतील आणि एरव्हीं दुर्मिळ ग्रंथांसाठीं विक्रेत्यांना जी भरमसाट किंमत द्यावी लागते ती वांचेल आणि या वचतींत जाणत्या माणसाच्या प्रवासखर्चाची सहज भरपाई होईल.

जगविख्यात लूव्ह संग्रहालय

एकदांचा लूव्हमध्ये प्रवेश केला. हें जगप्रसिद्ध संग्रहालय एका जुन्या राजवाड्यांतच आहे. एकामागून एक भव्य दालनें पाहत जावीं तों पाय मोडकळीला येतात, पण संग्रहालयाची संपूर्ण फेरी कांहीं पूर्ण होत नाहीं. प्राचीन मिसरी वस्तु प्रत्यक्ष जागेवरून येथें आणण्यांत आलेल्या आहेत. सांचीचा स्तूप फ्रान्समध्ये घेऊन जावा अशाहि कल्पना इकडे निघाल्या होत्या. संग्रह अत्यंत उत्तम प्रकारें ठेवला आहे. त्याच्या महत्त्वाला मोल नाहीं. पाय मोडेपर्यंत हिंडलों तेंरी संग्रहशालेचा एक कोपराहि बघून झाला नाहीं. तात्पर्य, बघितलेहि पुष्कळ आणि सोडलेहि पुष्कळ.

कॅकॉर्डचा भव्य देखावा

एक दिवस कुकच्या ऑफिसांत जाण्यासाठीं निघालों असतांना कॅकॉर्डच्या चौकांत येऊन पोहोचलों. इकडून तिकडून अनेक प्रशस्त रस्ते तेथें येऊन मिळतात आणि



पॅरिस येथील कॅकॉर्डे नांवाचा भव्य चौहाटा

सौंदर्यदृष्टीने मांडणी रमणीय व योजनाबद्ध अशी साधली आहे. इकडे फवारे उडताहेत, भोंवतालीं गोलाकार पुतळे बसविले आहेत, विविध रंगांच्या फुलांची पाखरण सर्वत्र पसरली आहे, मध्येंच इजिप्तमधून आणलेला एक प्राचीन उंच स्तंभ उभा आहे, अलेक्झांडरच्या (रशियन) नांवानें प्रसिद्ध असलेला पूल समोर दिसतो आहे, जरा लांब नजर टाकावी तों दूर अंतरावर विजयाची कमान - आर्क दी त्रिओफ - ही कलाकृति नजरेसमोर येते, एफेल् टॉवरहि दूरवर दिसतो. एफेल् टॉवरच्या पलीकडे मला वाटतें, क्लायवर येथील युनेस्कोची इमारत दिसत होती. मग याच परिसरांत होईल तेवढा वेळ काढला. पण पाय निघेना! असा हा भव्य चौक स्मरणांतून कधींहि जाणार नाही म्हणून पुनः एकवार पाहिला.

श्री. गाडे यांची भेट

बघण्यासारख्या गोष्टी पुष्कळ. युनिव्हर्सिटी तर बंदच होती, तेव्हां ती वाहेरूनच पाहिली आणि अखेर पौर्वात्य विषयांसाठीं स्थापन केलेली मुशी गिम्मे (Musee Guimet) ही संस्था पाहण्याचें ठरविलें. तेथें जाऊन पोहोचलों तों जरा अलीकडे वाटेवर एका हिंदी गृहस्थानें मला हटकलें आणि मग आम्ही ती म्युझियम दोघांनीं मिळून पाहिली. हे चित्रकार आहेत. त्यांचें नांव गाडे. वर्तमानपत्रांतील बातमीवरून वाटतें कीं, या गाड्यांच्याच चित्रांचें प्रदर्शन मुंबईच्या जहांगीर आर्ट गॅलरीमध्ये (१९५६ - ५७) त भरलें होतें. हिंदी गृहस्थ असा परदेशांत अचानक भेटल्यावर काय वाटतें तें वर्णन करून सांगतां येणार नाही. सरकारच्या पाठवणीवरून प्रदर्शन घेऊन ते इकडे आले होते.

एफेल् टॉवर

मुशी गिम्मे (Musee Guimet) ही संस्था तर लहानच आहे आणि पौर्वात्य विषयालाच वाहिली आहे. ही संग्रहशाला पाहिल्यानंतर मी प्रख्यात एफेल् टॉवर पाहिला. पॅरिस येथील आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनाच्या निमित्तानें उभा केलेला हा धातूचा प्रचंड मनोरा अतिशय उंच आहे. विजेच्या पाळण्यानें हि लोक त्याच्यावर जातात. पण त्याला दर पडतो आणि आश्चर्य हें कीं, मजल्यागणिक हा दर वाढत जातो. गेलों त्या वेळीं पाळण्याच्या तिकिटासाठीं प्रेक्षकांची रांग लागली होती. मी त्या गर्दीत न जातां ताजे भाजलेले चेस्टनट खात खात खालून प्रेक्षकांची शोभा आणि पाळण्याची हालचाल घटका दोन घटका पाहत बसलों होतो.

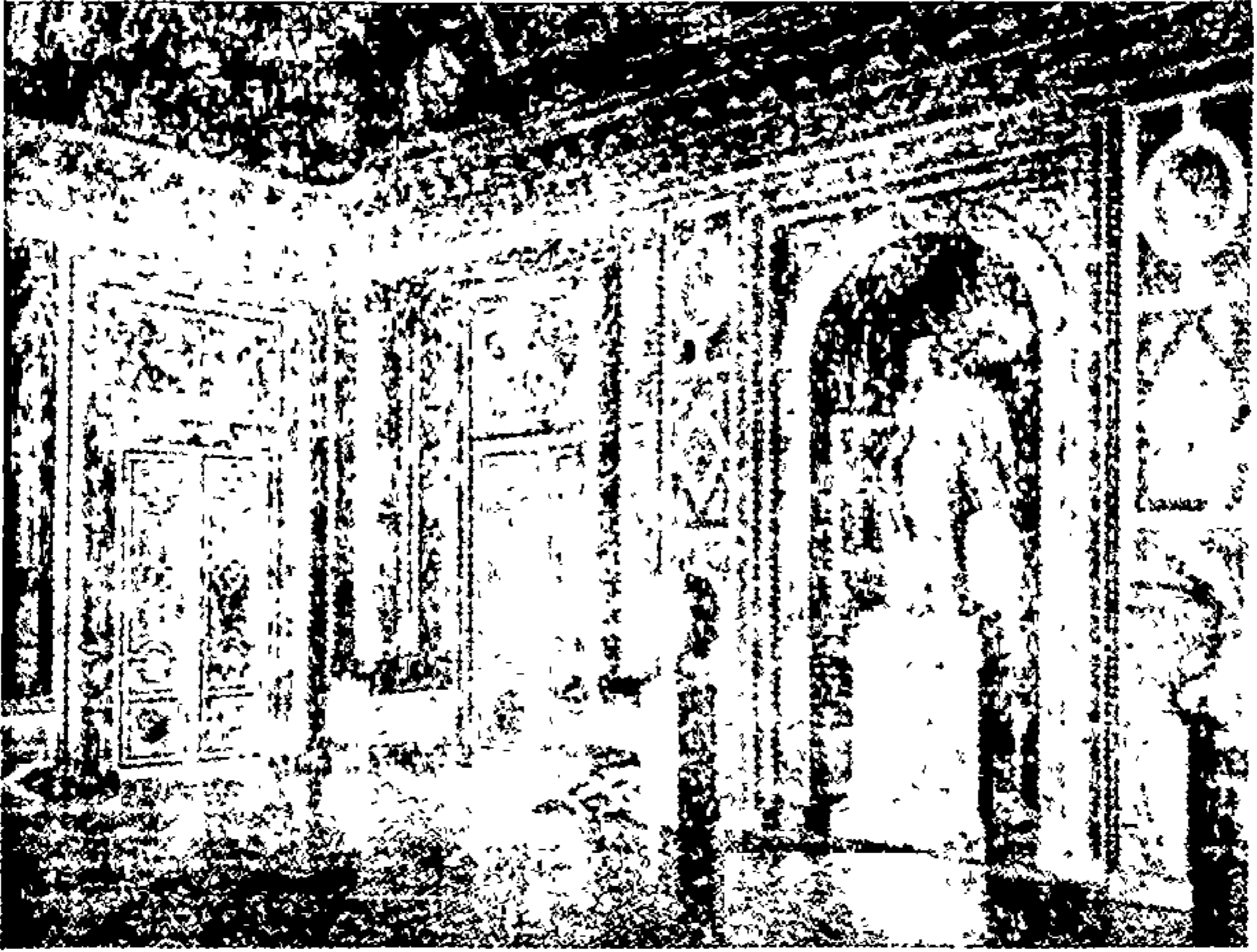
आकृत व पेंडसे यांच्या भेटी

परत आलों तों विंग कमांडर आकृत यांचें बोलावणें आलें होतें व त्यांची भेट झाली. रोमला मला मिळालेला श्री. आकृत यांचा पत्ता जुना ठरल्यानें माझें पत्र त्यांस वेळेवर मिळालें नाहीं, त्यामुळें त्यांची गांठ या वेळेपावेतो पडली नव्हती. सौ. आकृत (गजेंद्रगडकर) ओळखीच्या निघाल्या. हिंदी मुलांना येथें घराबाहेर हिंदी वातावरण मिळणें कठीण जातें. भोजनाच्या प्रसंगीं चिनाय नांवाचे मुसलमान खोजा पतिपत्नी भेटले. दोघेहि हिंदुस्थानी, गुजरार्थी, इंग्रजी आणि फ्रेंच या चारहि भाषांत बोलत. हे आतां मादागास्कर येथील फ्रेंच नागरिक झाले आहेत. आतां विमानानें व्यापारी-कामासाठीं जगप्रवासाला निघालेले दिसले.

एक दिवस पॅरिसच्या वकालतीकडे आकृत मला घेऊन गेले. तेथें सांस्कृतिक शाखेचें काम करणारे (Cultural attachee) डॉ. पेंडसे भेटले. कै. तात्यासाहेब केळकर यांचे मित्र बडोद्याचे कै. प्रो. पेंडसे यांचे हे चिरंजीव. मुंबईच्या सावण वगैरे उद्योगांत असणारे श्री. अकेरकर हे महाराष्ट्रीय येथेंच भेटले.

नृत्यविशारद प्रिय गोपाळ

डॉ. पेंडसे हे एका दुमदार घरांत पॅरिस-परिसरांत एका ग्रामीण भागांत फार दूर राहत होते. हल्लीं पेंडसे वकालत सोडून इंग्लंडांत गेल्याचें कळलें. आमच्या दोघांच्या राहण्याच्या ठिकाणांत वीस मैलांचें तरी अंतर असावें. यांचें कुटुंब युरोपियन. रात्रीं भोजनाचें आमंत्रण त्यांनीं दिलें. त्या निमित्तानें त्यांच्या घरीं श्री. लेले (महाराष्ट्रीय, पॅरिस वकालत) आणि इतर विविध व्यवसायांतील हिंदी मंडळीं भेटली. त्यांत श्री. प्रिय गोपाळ थंगमिबंद या नांवाचे मणिपूर संस्थानांतील इंफाळ येथील प्रसिद्ध नृत्यविशारद गृहस्थ भेटले. आज सहा वर्षे आपली कला दाखवीत ते युरोपांत हिंडत आहेत. असा हा मिश्र मेळावा पाहून संतोष झाला. एके दिवशीं नंतर पुनः एकदां व्हर्साय राजवाडा आंतून हिंडून पाहिला. त्या राजवाड्यांतील प्रेक्षणीय व्हीनस दालनाचें चित्र सोबत जोडलें आहे. व्हीनस प्रकाशनांत हा योग अपूर्वच म्हटला पाहिजे. ती शोभा आणि तें वैभव केवळ अवर्णनीय होतें. एक संबंध दुपार तेथें घालविली.



व्हर्साय राजवाड्यांतील व्हीनस दालन

आठवडी बाजार

पॅरिसला मी राहात होतो तेथेच आठवडी बाजार भरतांना पाहिला. त्याची रचना सांगण्यासारखी आहे. रस्त्याच्या दोनही अंगांनी कायमच्या लोखंडी उंच चौकटी बसविलेल्या आहेत. एकेका दुकानदाराने एकेक चौकट भाड्याने घेतलेली आहे. बाजाराच्या दिवशीं पहांटे दुकानदार लॉन्ग्या भरून आपला माल आणतात. चौकटीवर आणि बाजूला आच्छादनाचे पडदे, त्याचप्रमाणे घडवंच्या वगैरे मापाप्रमाणे लावून मांडून मालहि मापून आणलेला चौकटीच्या दुकानांत रिचवून लावतात. ताज्या भाज्या, फुलें, लोणी, कपडे, खेळणीं यांचीं निरनिराळीं दुकानें असून या मालाची खूप विक्री सकाळीं ८ ते १२ पर्यंत होते. गरजू गृहिणींची बाजारांत गर्दी असते. मी खाद्य-पेयें, फळें वगैरे विकत घेऊन अनुभव घेतला. आठवडी बाजारांत विपुल भाज्या मिळतात हें पाहून समाधान वाटलें. हेच लोक पॅरिसचे जे १५-१६ विभाग केले आहेत त्यांमध्ये हाच बाजार दिवस आलटून पालटून फिरवीत असतात. मौज अशी कीं, दुपारीं बाराला बाजार आवरल्यावर बाजार होता कीं नव्हता याची कोणतीहि खूण लोखंडी चौकटीशिवाय रस्त्यावर दिसत नाही. सर्व साफ-स्वच्छ होऊन जातें. आतां पॅरिसचा मुक्काम हलवावा असें ठरविलें व लंडनला येत असल्याचें धोमकर-कानिटकरांना कळविलें.

* * * * *

पार्लमेंट सभागृह

इंग्लिश खाडीचा गारठा

सकाळीं ८ वाजतां पॅरिस सोडलें आणि फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर कॅले येथें येऊन पोहोचलों. तेथून जहाजांतून इंग्लिश खाडी ओलांडून डोव्हरला आलों. इंग्लिश खाडींत समुद्र जरा खवळलेलाच दिसला. त्यामुळें वरच्या उघड्या मजल्यावर समुद्राच्या पाण्याचे तुषार जोरजोरानें आपटत होते आणि वारा फोंफावला होता. बहुतेक उतारू खालीं येऊन बसले होते. हेलकाव्यामुळें कधीं कधीं उतारूंचीं आसनें डगमगून घरंगळतहि असत. अशा स्थितींत आम्ही पांच-चार उतारू वरच्या उघड्या मजल्यावरच हवा-पाण्याशीं झुंज खेळत उभे राहिलों. पुढें गारठा वाढला म्हणून मग खालींच येऊन बसलों. खाडी लहानच असल्यानें हां हां म्हणतां डोव्हर दिसूं लागलें आणि एका अधिकाऱ्यानें इशारा दिला कीं, ब्रिटिश प्रजाजन सोडून इतरांनीं आपलीं दस्तकें (प्रवास-परवाने) नियत अधिकाऱ्यास दाखवावीत. मी मनांत म्हणालों, मी कांहीं ब्रिटिश प्रजाजन नाहीं, तेव्हां मला दस्तक दाखवावें लागेल. पण जरा संशयहि आला कीं, आपल्याला दाखवावें लागणारहि नाहीं. आणि शेवटीं तेंच खरें ठरलें. आम्ही ब्रिटिश कॉमनवेल्थमधील असल्या कारणानें आम्हांला ब्रिटिश प्रजाजनांप्रमाणेंच सवलती मिळतात. ब्रिटिश प्रजाजन हा शब्द मला मानवला नाहीं. पण कॉमनवेल्थ-प्रजाजन हा शब्द मी फायद्याकडे लक्ष देऊन चालवून घेतला असता. मनांत असें विचारचक्र चाललें होतें तोंच डोव्हरजवळील पांढरे डोंगर दिसले. मग आम्ही जहाजावरून बंदरांत उतरलों.

‘ भल्या माणसा, जरा सांभाळून... ’

जकात-कचेरीकडे निरुंद वाटेनें आम्हांला नेण्यांत येत होतें, आणि आमचें सामान अर्थातच पुढें गेलें होतें. बंदी केलेल्या वस्तु कुणाजवळ असतील तर त्याची कडक तपासणी व्हावयाची. अधिकाऱ्यांना संशय आल्यास पेठ्या उघडून दाखवाव्या लागत. मला अधिकाऱ्यानें विचारलें, ‘ कांहीं सिगारेट, मद्य वगैरे आहे काय ? ’ मी हंसत बोललों, ‘ भल्या माणसा, मी कोणत्या देशांतून आलों हें तुला ठाऊक आहे ? मी भारतांतून आलों आणि त्यांतून ब्राह्मण. गेल्या कित्येक हजार वर्षांतसुद्धां आमच्या कुलांत कोणी मद्य प्यायला नाही आणि सिगारेट म्हणशील तर कदाचित् त्याची चव तूंच घेतली असशील. त्या वस्तूला माझ्या मुखानें स्पर्शहि केलेला नाही. ’ यावर तो दिलदार अधिकारीहि मोठ्यानें हंसला; माझी पेटी त्यानें सोडून दिली आणि आमची ही परीक्षा संपली. नंतर मी आगगाडींत बसून लंडनकडे निघालों.

धूम-प्रदेशांतून वाटचाल

मला वाटतें, मी टिलबरी डॉक्स या भागांतून निघालों. हा सारा औद्योगिक विभाग. आगगाडीच्या रस्त्याच्या दोन्हीं बाजूंस एका छापार्चीं, तांबड्या कौलांचीं, दुमजलीं अशीं लहान दुमदार घरे दुतर्फा हारीनें लागलीं होतीं. लहान होतीं तीं कनिष्ठ मजुरांकरितां व मोठीं होतीं तीं वरिष्ठ मजुरांकरितां असा मीं तर्क केला. दोन्हीं अंगाला लहान मोठे कारखाने असावेत, कारण धूर ओकणारे बंब दोन्ही अंगाला दाटीनें पसरले होते. तेव्हां मी एका महान् धूमप्रदेशांत आलों असा मला भास झाला. ऐन दुपारचा हा अनुभव आणि थेट लंडन गांठीपर्यंत त्यांत फारसा फरक पडला नाही.

मी व्हिक्टोरिया स्टेशनवर उतरलों आणि कानिटकरांच्यातर्फें माझें स्वागत श्री. होनप यांनीं केलें. श्री. होनप भोरचे पूर्वींचे ओळखीचे निघाले. हल्लीं ते आफ्रिकेंत असून औषधोपचारासाठीं लंडनला आले होते. पॅरिस आणि रोम इत्यादि ठिकाणीं अनुभविलेल्या भाषेच्या अडचणींतून मी आतां सुटलों होतो. स्टेशनावर एका आपल्याच माणसाकडून स्वागत झालें. भोंवतीं थोडा दृष्टिक्षेप केला तेव्हां इतर ठिकाणीं आढळली त्यापेक्षां आमच्या रंगरूपाशीं मेळ राखणारी अधिक मंडळी डोळ्यासमोर दिसूं लागली आणि त्यामुळें परकीपणाच्या भावनेचा रंग जरा फिका झाला.

छोट्या रोमाशीं ओळख !

मोटारींतून श्री. कानिटकर यांच्या दाराशीं आलों तों घड्याळांत दुपारच्या ४ चा सुमार होता. गाडींतून खालीं उतरलों मात्र तों थंडगार वारा एवढ्यानें घोंघावत अंगावर आला कीं, शरीर थडथडू लागलें. इंग्लंडच्या हवामानाची ही पहिली चुणूक. कानिटकरांचें दार बंद. रस्त्यावर वारा सोसेना, होनप आजारो. इतक्यांत कानिटकरांच्या युरोपियन पत्नी बाहेरून आल्या. त्यांनीं आमचें स्वागत केलें. गरम चहा दिला. आपल्या लहान मुलीची म्हणजे रोमाची ओळख करून दिली आणि जागेअभावीं कानिटकरांच्या बसण्याच्या खोलींतच आमची सोय करून दिली.

ताहानकरांचें बिऱ्हाड सांपडलें

नव्या घेतलेल्या छापखान्याच्या गर्दीमुळें कानिटकर रात्रीं एक-एक वाजतां येत. मला राहण्याला त्यांच्याकडे जागा नाहीं, सर्व जागा भरलेल्या, म्हणून होनप यांना घेऊन तशा गार वाऱ्यांत मी 'केसरी'चे प्रतिनिधि आणि माझे जुने परिचित स्नेही श्री. द. वि. ताहानकर यांच्या बिऱ्हाडीं जाण्यासाठीं निघालों. बऱ्याच फेऱ्या घातल्या. अंधार जोरानें वेढूं लागला. दिवे लागले. ताहानकर राहत ती पहाडी जागा असल्यामुळें खालून उंचावरील जागांचा तपास करणें अवघड होतें. म्हणून होनप यांनीं मला आपल्या बिऱ्हाडीं म्हणजे उमरावतीच्या श्री. गुव्हाणे यांनीं चालविलेल्या मुसाफरखान्यांत नेलें. थोडा वेळ थांबून परत ताहानकरांचा तपास केला. चार चकरा घातल्या, पण यश आलें. त्यांचें बिऱ्हाड सांपडलें. पायऱ्या चढून जावें लागलें. ताहानकरांच्या इंग्लिश गृहिणीनें स्वागत केलें. खाली कंटाळून थांबलेल्या होनपांना वर आल्यावर हुरूप वाटला. ताहानकर बाहेर गेले होते. ताहानकरांच्या कुडुंबानें हिंदुस्थानविषयीं कांहीं चर्चा केली. मग श्रीमती ताहानकरांचा निरोप घेऊन, 'मी आल्याचें ताहानकरांना सांगा' असें कळवून मी कानिटकरांच्या बिऱ्हाडीं आलों.

सकाळीं ताहानकरांनीं मला भेटण्यास यावें असा संकेत त्यांच्याशीं केला होता. कानिटकरांच्या जागेंत दहा मंडळी राहत होती. त्यांत पुण्याचे डॉ. अत्रे वगैरे ओळखीची मंडळी निघाली. या भेटीनें आनंद झाला. सकाळीं ताहानकरांना टेलिफोन केला तेव्हां त्यांनीं मजसाठीं शोधलेल्या खोलीची कल्पना दिली आणि

पसंती विचारली. केवळ राहणें, स्नान आणि न्याहरी एवढ्याला या जागेस रोजीं १ पौंड २ शि. ६ पेन्स आकार होता. तावडतोव्र होकार भरून त्या नव्या खोलींत मी सामान घेऊन श्री. ताह्ननकरांच्याबरोबर आलों. या जागेचे व्यवस्थापक श्री. मेयर हे एकेकाळचे आर्यसमाजी आणि कै. श्री. सयाजीराव गायकवाडांचे युरोपीय निवासाधिकारी होत. ही जागा हाइड-पार्क आणि केन्सिंगटन् गार्डन यांच्या समोर सुमारे अर्ध्या मैलावर होती. ही जागा शांत आणि सुखवस्तु लोकांची होती. विजयालक्ष्मी पंडित याच बाजूला राहतात असं कळलें. येथें धूर नव्हता.



म. म. पोतदार आणि द. वि. ताह्ननकर - लंडन.

शांतता होती, स्वच्छता होती. यामुळें मला फार प्रसन्नता वाटली. मग ताह्ननकर यांच्यासमवेत आणि त्यांच्या सह्याप्रमाणें पुढील बेत कायम केला.

मंडईएवढें प्रचंड दुकान

ताह्ननकरांनीं सकाळींच सेल्फरिजेस या भव्य दुकानांत मला नेलें. हें दुकान म्हणजे एक चार-दोन मजली उंच अशा मंडईसारखें वाटलें. चांगलीं दोन-दोनशें माणसें बसतील एवढ्या आकाराचे विजेचे पाळणे या दुकानांत खालीं-वर करीत होते आणि मजल्यामजल्यांवर पाळणा-चालक मजल्यामजल्यावरील खात्यांचीं नांवे

पाठ केल्याप्रमाणें उच्चारित होता; म्हणजे त्या खात्यांत जाऊं इच्छिणाऱ्या गिऱ्हाइकानें तेथें उतरावें. याशिवाय फिरते जिने (जिऱ्याचे पाळणे) निराळे होते ते निराळेच. वर गेल्यावर दोन्हींकडे मोठ्या वाटा व त्यांना जोडणाऱ्या अरुंद वाटा अशी दुकानाची मांडणी होती. आणि या सर्व वाटांवरून गिऱ्हाइकांची ये-जा इतक्या दाटीनें चालली होती कीं, घटकाभर मला पंढरपूरच्या देवळांतील दाटीची आंठवण झाली.

मुलांसाठीं नामी सोय

या दाटींत लहान मुलांची एक मौज पाहिली. एवढ्या गर्दीत मुलांना कसें सांभाळावयाचें ? कित्येक मुलें तर इतकीं लहान होतीं कीं, त्यांना आपलें नांव फार तर सांगतां आलें असतें. पण एवढ्या हजारांच्या गर्दीत तें मूल एकदां आईवापांच्या कक्षेंतून सुटलें म्हणजे मग परत आईवापांशीं मिळणी फार दुर्घट. म्हणून येथें एक नामी युक्ति योजलेली पाहिली. लहान लेंकरांच्या कमरेला कातडी पट्टा असून त्या पट्ट्याचें दहा-पांच हात लांबीचें साखळीसारखें शेषूट आईवाप आपल्या हातांत धरून चालत. त्यामुळें दाव्यानें वांसरुं ओढावें त्याप्रमाणें आईवाप मुलांना ओढीत असत. ही एक सोय घेण्यासारखी आहे असें वाटलें.

सूक्ष्म देखरेख करणारे निरीक्षक

सेल्फरिजेस हें दुकान म्हणजे एक गांवच आहे. येथें टांचणीपासून पलंगापर्यंत सर्व प्रकारच्या वस्तु निरनिराळ्या दालनांतून आणि निरनिराळ्या मजल्यावर विक्रीस आहेत. मात्र वस्तु आपल्या हातांत घेऊन पाहण्याला मनाई नाही. एखादें लहानसें घड्याळ किंवा अशी एखादी लहान वस्तु विकणारणीचा डोळा चुकवून कोणी खिशांत घालून गेलें तर ! अशी शंका क्षणभर मनाला चाटून गेली; पण या मोठ्या दुकानांतून साध्या वेषांत हिंडणारे असे दूरदृष्टीचे निरीक्षक सूक्ष्म देखरेख करीत असतात, त्यामुळें भामट्यांना फारसा वाव मिळत नाही. सुमारे २०० रुपयांचा एक नवा वर-कोट आणि ३७॥ रुपयांची एक फुलासारखी हलकी छत्री घेऊन आम्ही दुकानांतून बाहेर पडलों, आणि ताह्यनकरांनीं आम्हांला बसमध्ये चढविलें. मार्गानें रीजंट स्ट्रीट, ऑक्सफर्ड सर्कस, पिक्डिली वगैरे हिंदुस्थानांतच अनेकवार कानावरून गेलेलीं परिचयाचीं ठिकाणें दृष्टीस पडलीं.

गजवजलेला ट्राफल्गार चौक

मग श्री. ताह्ननकर यांनीं माध्यान्हाशन (लंच) करण्यासाठीं नेलें. पाहतों तों तेथेंहि अशनगृहांत दोन-दोन मजले आणि सर्व खुर्च्या भरून गेलेल्या, याप्रमाणें गजवजाट. मग खाण्याची गोडी काय वर्णन करावी ? यांतून आम्ही पक्के शाकाहारी. त्यामुळेंहि सावध राहणें जरूर. ताह्ननकरांच्या मदतीनें ही गरज भागवून आम्ही प्रख्यात ' ट्राफल्गार स्क्वेअर ' मध्यें आलों. उभ्या लंडनमध्ये एवढी गजवजाटाची जागा असेल नसेल. ट्राफल्गारचा विजेता आणि प्रत्येक इंग्रजांन आपलें कर्तव्य केलें पाहिजे असें बजावणारा प्रख्यात नेल्सन याचें हें स्मारक असेल. कदाचित् ५०-६० फूट उंच आणि अशा त्या दगडी स्तंभाच्या टोंकावर नेल्सनची प्रतिमा उभी आहे. भोंवतालीं एक प्रचंड कारंजें आहे आणि कारंज्याभोंवतीं वर्तुळाकार मोठा रुंद असा विश्रामपथ आहे. त्याच्या कांहीं दिशांना प्रचंड दगडी सिंह (खऱ्या सिंहाच्या २-४ पट मोठे) नेल्सनच्या वीरत्वाची शोभा वाढवीत आहेत. शेजारीच कांहीं भुयारी रेल्वेचीं ठिकाणें आहेत आणि जवळच कांहीं संग्रह-शाळा पण आहेत. येथें आणखी एक मौज पाहिली आणि घटकाभर ती पाहून मुंबईच्या जीवदया मंडळाची आठवण झाली.

कबुतरें आणि कॅमेरे

या स्मारकाच्या भव्य विश्राम-वर्तुळांत शेंकड्यांनीं कबुतरें आरामांत बसलीं होतीं. त्यांना खाण्यासाठीं लहान मुलें आणि मोठीं माणसें मुद्दाम पदार्थ फेंकत होतीं. कबुतरांची भीति मेली असल्यामुळें ती निर्धास्तपणें कित्येकांच्या अंगाखांद्यावर चढत व क्वचित् डोक्यावरहि बसत. ही मौज पाहून कोणी आपले कॅमेरे पुढें सरसावीत आणि थोड्याच वेळांत, जरा फोटो काढूं द्याल कां ? असें ' प्लीज ' म्हणून विचारोत. पुढें कळलें कीं, फोटोची ताबडतोब धुलाई करून कबुतरयुक्त प्रतिमा ते आपणांस दाखवून निदान पांच-दहा शिलिंगांची मागणी करीत. हा कबुतरांचा खेळ तेथें ठराविक वेळीं चाललेला असे, अन् तो पाहत कोणाचे कित्येक तासन् तास जात असत.

नादुरुस्त बिगबेन

ट्राफल्गार स्क्वेअरमधून एक रस्ता थेट व्हाईट हॉलकडे जातो. तसें जाऊन तेथें



LUNCHEON

Tuesday, 6th November, 1956

Iced Paw-Paw
or
Hors d'Œuvre
or
(half) Grapefruit
or
Cream of Watercress

Fresh Haddock Fermiere
or
Scrambled Eggs and Tomato
or

Roast Lamb, Mint Sauce

Brussels Sprouts

Roast Potatoes

Syrup Pudding

or

Peach Flan

or

Meringue Glace

5/9

TABLE MONEY—1/- per Guest

No Tipping Allowed

पदार्थ—सूचि. पाठ

ब्रिटिश हाऊस ऑफ कॉमन्स, - लंडन

(पाहुणचार निमंत्रण-पत्र) पोट

हस्तें नव्या अधिवेशनाचें उद्घाटन जवळच आलें होतें म्हणून ६-११-५६ चा पास मला दिला. त्याप्रमाणें मी पार्लमेंटला गेलों आणि एक अविस्मरणीय प्रसंग पाहिला.

इंग्लंडमध्ये खळबळ

इजिप्तवर इंग्लंडनें आघात केला होता आणि नासरनें बाणेदार प्रतिकार चालविला होता. कैरोच्या विमानतळावरच इजिप्तच्या बाजूचे कांहीं कागद आम्हांला देण्यांत आले होते. फ्रान्सच्या बोचणीनें ईडननें भडका उडविला. परंतु इंग्लंडच्या मजूर पक्षानें, या वेळीं जगाला आपसांतील मतभेद दिसला तरी तो धोका पत्करून जोराचा प्रतिकार ईडनच्या धोरणाला चालविला होता. यामुळें वादळ उठावें तशी

चार-दोन दिवस लंडनमध्ये मला परिस्थिति दिसली. मला लवकर परत जावयाचा सल्ला मिळाला आणि त्याप्रमाणे त्या तजविजीला मी लागलों. हॉलंड, जर्मनीमध्ये जाण्याचे बेत सोडून दिले आणि इंग्लंडमधूनहि काढता पाय घेण्याचा निर्णय मला घ्यावा लागला.

भग्न पार्लमेंटचा जीर्णोद्धार

पार्लमेंट युद्धामधील बॉम्बहल्ल्यामुळे मोडून गेले होते, पण परंपराभिमानानी इंग्रजांनी ते जसेच्या तसे पुनः बांधले. जागा कमी पडत होती तरी वाढविली नाही. अंधार होता तितकाच ठेवला. तसले लाकूड, आणि तेथूनच आणून, त्याचे नवे सामान बनविले.

युद्धबंदीने आनंदीआनंद

इंग्लंडचा जुना भाग्यविधाता चर्चिल हाहि 'पार्लमेंटांत येऊन' बसलेला मी पाहिला. राणीने पार्लमेंट उघडले. त्या स्वारीचा कांहीं प्रसंग मी वेस्टमिन्स्टर अवेजवळ रस्त्यांत उभे राहून पाहिला. आश्चर्य हे की, ईडन पार्लमेंटमध्ये येऊ शकला नाही. प्रतिपक्षाचे पुढारी ह्यू गेटस्केल यांनी गंभीर पण प्रौढ पद्धतीने नापसंती व्यक्त करून पंतप्रधानांच्या गैरहजेरींत विरोधाचे फार भेदक भाषण केले. गेटस्केल यांचे वक्तृत्व फार सम्य, स्वच्छ, प्रतिष्ठित आणि प्रभावी आहे. दिवसभर पार्लमेंटांतच बसून काढलेल्या सायंकाळी ६ ला ईडनने पार्लमेंटांत येऊन युद्धबंदीची सशर्त घोषणा केली. तोंच उभय पक्षांच्या लोकांनी टोप्या उडवून समाधान व्यक्त केले आणि पाहतां पाहतां लोकसभेचे गृह जवळ जवळ निर्मक्षिक झाले. तरीहि एक सभासद मोठ्याने बोलत होता आणि सभाध्यक्ष स्पीकर शांतपणे ऐकत होता. सरकारी विभागांत मी मोजून पाहिले तां केवळ १३ सभासद होते. चौकशी केल्यानंतर कळले की, हे सर्वसंमतीने होते. कारण सभासद जेवणाला जातात, गण गृहीत धरतात आणि मग रात्री त्यांचे भर अधिवेशन पुढे चालते.

ऑक्सफर्डची यात्रा

या इजिप्तच्या गडबडीमुळे 'ए टु झेड लंडन' या पुस्तकावरून आणि इतर पुस्तकांवरून अमुक पाहूं तमुक पाहूं म्हणून जो आराखडा केला होता तो दासळून गेला. मात्र उभ्या उभ्या एका दुपारी श्री. टोपे (मुंबईचे आर्किटेक्ट, अधिक

शिक्षणासाठीं इकडे आलेले) यांच्यासमवेत ऑक्सफर्डची यात्रा पुरी केली. तेथें इतिहासाचे प्रोफेसर डेव्हिस यांची पूर्वसंकेताप्रमाणें भेट घेतली. त्यांनीं चहाला बोलावले, गप्पा-गोष्टी झाल्या. हिंदुस्थानांत श्री. डेव्हिस यांचे अनेक तरुण शिष्य हल्लीं आहेत, त्यांची आठवण त्यांनीं काढली. ब्रॉडलियन् ग्रंथालय हा हेतुहि घाईगडवडींत साधतां आला तेवढा साधला. ब्रॉडलियन् संग्रहांत मराठी लिखितें आढळल्यास शोध घ्यावा म्हणून तपास केला, अखेर एक हस्तलिखित यादी मिळाली. मूळें काढून तुलना केली. काहीं चुका नजरेस आल्या. हा मराठी संग्रह अगदींच तुटपुंजा आहे. युनिव्हर्सिटी विभागांतील चर्च आणि भारतीय विद्यांची शाळा ता. १४-११-५६ रोजीं (Indian Institute) पाहिली. या भारतीय संस्कृत-लेखन प्राच्यशास्त्रशालेच्या प्रवेशद्वारांत एक धातुपट्ट भिंतीवर बसलेला आढळला. आश्चर्य हें कीं, या धातुपट्टावरील लेख संस्कृतांत आहे. ते संस्कृतश्लोक येणेंप्रमाणें :—

“ शालेयं प्राच्यशास्त्राणां ज्ञानोत्तेजन तत्परैः ।

परोपकारिभिः सद्भिः स्थापितार्योपयोगिनी ॥१॥

आल्बर्टेड्वार्टिख्यातो युवराजो महामनाः ।

राजराजेश्वरीपुत्रस्तत्प्रतिष्ठां व्यधात्स्वयम् ॥२॥

अंकरामांकचंद्रेऽब्दे वैशाखस्यासिते दले ।

दशम्यां बुधवारेच वास्तुविधिरभूद्रिह ॥३॥

ईशानुकम्पया नित्यमार्यविद्या महीयताम् ।

आर्यावर्तांग्लभूम्योश्च मिथो मैत्री विवर्धताम् ॥ ”

याचें तात्पर्य असें कीं, ही प्राच्यशास्त्रशाळा परोपकारी ज्ञानोत्तक सज्जनांनीं स्थापिली. युवराज आल्बर्ट एडवर्ड यांनीं तिची प्रतिष्ठा केली. वास्तुविधि वैशाख वद्य दशमी, बुधवार, १९३९ वर्षीं झाला. [अंक=९; राम = बलराम + परशुराम + दाशरथी राम, म्हणून ३; अंक = ९; चंद्र = १; ‘ अंकानां वामतो गतिः ’ म्हणून उलटीकडून येणारा आंकडा १९३९] १९३९ हा अर्थात् संवत् धरला पाहिजे. संवत् १९३९ (५६) म्हणजे इ. स. १८८३ येतो. या Indian Institute ची वास्तुप्रतिष्ठा इ. स. १८८३ त झाली असें ऑक्सफर्ड विद्यापीठाच्या परिचयपुस्तकांतहि नमूद आहे. संवत्गणना ग्राह्य केली म्हणजे वैशाख वद्य १०, बुधवार त्या गणनेचेच ठरतात. संवत्गणनेचा वैशाख वद्य

म्हणजे शकगणनेचा चैत्र वद्य होय. पिले आणि मोडक यांच्या जंत्र्यांवरून चैत्र वद्य १० ला बुधवार आहे. मात्र दोघांनीं हि या बुधवारची तारीख २ मे इ. स. १८८३ दिली आहे. मात्र म्हणण्याचें कारण माझ्या संग्रहीं किंग एडवर्ड (सातवे) यांचे ग्रेटॉम् कंपनीनें प्रसिद्ध केलेलें अनेकखंडात्मक इंग्रजी चरित्र आहे. पूर्वीचे युवराज आल्बर्ट एडवर्ड हेच पुढें किंग एडवर्ड झाले. या चरित्राच्या चौथ्या खंडांत युवराजांनीं ऑक्सफर्ड येथें १ मे, १८८३ रोजीं येऊन ता. ३ मे



म. म. द. वा. पोतदार ऑक्सफर्ड विद्यापीठाचे महाद्वारांत

रोजीं इंडियन् इन्स्टिट्यूटची वास्तुप्रतिष्ठा केल्याचें पृ. २७ वर नमूद केलें आहे. वार दिला नाहीं. प्रतिष्ठेची घटका कळली नाहीं. वर दाखवून दिल्याप्रमाणें लेखपट्टाचे व जंत्र्यांचे मेळावे काढलेली तारीख २ मे येते. घटिका ठाऊक असती तर अधिक अचूकपणें निर्णय सांगतां येता. इंग्लंड आणि भारत येथें सूर्योदय-वेळेंत कित्येक तासांचें अंतर पडतें. या विचारानें हा प्रथमदर्शनीं दिसणारा विसंवाद जोडतां यावा असें वाटतें. ऑक्सफर्डचे रजिस्ट्रार वगैरेंनीं प्रेमानें व तत्परतेनें वागविलें; त्यामुळें एवढें तरी साधलें. निघतांना श्री. टोपे यांनीं ऑक्सफर्ड विद्यापीठाचे महाद्वारांत माझें एक छायाचित्र घेतलें.

शिवभारताचें गद्य मोडी भाषांतर

मला मुख्यतः इंडिया ऑफिसमध्ये जाऊन तेथील संग्रह पाहावयाचा होता. इंग्लंडच्या मुक्कामांतील बहुतेक वेळ मी या कार्मीं खर्च केला. इंडिया ऑफिसचे श्री. सटन यांनीं मला अत्यंत तत्परतेनें मदत केली. मराठी साहित्य तेथें काय आहे तेंच मला मुख्यतः पाहावयाचें आहे असें म्हटल्यावर कान्हेरेशास्त्री आणि ब्लूमहाट यांनीं केलेली मराठी संग्रहसूचि त्यांनीं मला दिली. या छापील संग्रहसूचीवरून अभ्यास करून बखरी व बाडे मूळ तुलनेसाठीं आणून सूचींतील नोंदी सर्वस्वी शास्त्रशुद्ध नाहींत असें आढळल्यावरून शुद्धिपत्र करण्याजोगीं टिपणें तयार केलीं. येथें शिवभारताचें गद्य-भाषांतराचे मोडींत लिहिलेले पहिले १६ अध्याय सांपडले. त्यांची प्रतिमीकृत प्रत माझ्या विनंतीवरून सटन यांनीं भारत इतिहास संशोधक मंडळास नजर केली आहे.

जिनिव्हाकडे निघालों

ब्रिळीयोतेक नासियोनाल पॅरिसमध्ये असलेल्या बखरी आणि या संग्रहांतील बखरी यांत पुष्कळ साम्य आढळलें. परंतु हा शोधाचा विषय अन्यत्र लिहावयाचा आहे. हाइड पार्कवरील मौज एका सायंकाळीं पाहिली. आल्बर्ट हॉल, राष्ट्रीय चित्रगृह, सेंट पॉल, गिल्ड हॉल, फ्रीट स्ट्रीट, जॉन्सन्चे घर, बी. बी. सी., डाऊनिंग स्ट्रीट वगैरे स्थळीं थोडा थोडा डोकावून आलों; पण पोटभर कांहीं पाहिलें नाहीं. मागें सांगितल्याप्रमाणें लवकर पळ काढावा लागला. म्हणून नवीन मित्रमंडळींचा निरोप घेऊन विमानानें जिनिव्हास जाण्याची तयारी केली. तसा मी निघालोंहि (१९-११-५६). श्री.ताह्ननकर अगदीं शेवटीं निरोप देण्यास हजर होते.



* * * * *

पॉम्पेचें भव्य स्वरूप

जिनिव्हाच्या भूमीवर

आमच्या पर्यटनाचें शेवटचें पर्व यानंतर सुरू झालें. विमानानें आकाशांत उड्डाण केलें तेव्हां लंडनमध्ये आपण किती तरी गोष्टी पाहिल्या नाहींत, आतां तशी संधि येईल किंवा नाहीं अशा विचारांनीं मन किंचित् विषण्ण झालें. पाहतां पाहतां अवघ्या दोन तासांत जिनिव्हाच्या भूमीवर उतरलों. या वेळीं प्रवासाचा आराखडा टॉमस् कुककडून यंत्रासारखा आंखून घेतला होता. या प्रवासपद्धतीला आय. आय. टी. (Individual Inclusive Travel) असें म्हणतात. बारीकसारीक वेळींसुद्धां तपशीलवार सूचना एखाद्या लग्नांतील ठरावाच्या यादीप्रमाणें यांच्या पत्रकांत नमूद केलेल्या असतात. त्यामुळें विमानतळावरून सरळ हॉटेलमध्ये आमची खानगी झाली.

तेथें एकदां हॉटेल-व्यवस्थापकाशीं शाकाहाराच्या परिपूर्ण आग्रहाचें निवेदन करीत असतां तो चलाख व्यवस्थापक आपल्या सहकाऱ्याला म्हणाला, “ अरे, हे म्हणतात तें बरोबर आहे, प्राणी मारून खाणें हें कसें योग्य होईल ? आपण एकमेकांना मारून खातो काय ? ” क्षणभर योग्य दिशेनें या मांसाहारी व्यक्तीच्या बुद्धिचालनेला कारण झाल्याबद्दल समाधान मानून मी वेळ जाऊं नये म्हणून तावडतोव्र समोरच असलेल्या बाजारांत शिरलों. प्रथम बँकेंत (कांबियो) पेढीवरून स्विस नाणें करून घेतलें आणि टॉमस् कुकला सहज खबर देण्यासाठीं पुढें निघालों.

घड्याळांची वाजारपेठ

अद्युक्त

वि.

नों दि:

जिनिव्हांत वंधूसारीं मनगटी घड्याळ खरेदी कराय्याचें होतें. एखादें भिंतीवर ठेवण्यासारखें घड्याळ मला पाहिजे होतें म्हणून पाहूं लागलों, तों सारा बाजार तन्हतन्हेच्या घड्याळांनीं भरलेला दिसला. भिंतीवर किंवा टेबलावर ठेवतां येतील अशीं घड्याळें जिकडे तिकडे फारच आकर्षक रीतीनें तयार केलेलीं आणि मांडून ठेवलेलीं होतीं. घड्याळांत कोठें लहान माणूस उभा केला होता, तर एखाद्या घड्याळांत पोपट हालत होता. कुठें कांहीं, कुठें कांहीं. अखेर एका दुकानांत दोन चांगलीं वाटणारीं घड्याळें दुकानदाराच्या प्रामाणिकपणावर विश्वासून तो म्हणत होता त्या किंमतींत घेतलीं. त्या वेळच्या जकात नियमाप्रमाणें जास्तींत जास्त ३ घड्याळें खासगी वापरासाठीं वा भेटीदाखल म्हणून मला आणतां येतील असा नियमाचा आधार मी पाहून ठेवला होता.

हंडींत बसविलेलें घड्याळ

पाहतां पाहतां एक घड्याळ अशा शिफारशीचें दिसलें कीं, एकदां किल्ली दिली कीं १००० दिवस किल्ली दिल्याशिवाय चालत राहणार. म्हणजे ३ वर्षे किल्लीची दगदग नाही ! तेव्हां हें हंडींत बसविलेलें घड्याळ मी येथें आणलें आहे. घड्याळांचें काम झाल्यावर जिनिव्हाची शोभा पाहत चाललों. खिशांत ठेवतां येतो असा एक बिनतारांचा रेडिओ मिळतो असें राज्यपाल श्री. हरेकृष्ण मेहताब यांनीं मला सांगितलें होतें. लंडन किंवा पॅरिस येथें तो मला मिळाला नाही. म्हणून जिनिव्हांत प्रयत्न करावा हाहि विचार मनांत आला. तोंच समोर जिनिव्हांतील भव्य आणि विस्तृत असा तलाव आणि त्यावरील पूल दिसला. म्हणून तो ओलांडून गजबजलेल्या गांवांत गेलों. हिंड हिंड हिंडलों, परंतु रेडिओ कुठें मिळेना. अखेर एका फाटक्या दुकानांत खडा टाकून पाहिला आणि आश्चर्य असें कीं, मला पाहिजे तो रेडिओ मिळाला. मग या आधुनिक शहराची शोभा पाहत पाहत मी जुम्या राष्ट्रसंघाच्या तेथील दरबारघराकडे राष्ट्रप्रासादाकडे गेलों. वेळेच्या अभावीं तो बाहेरूनच पाहिला आणि बिन्हाडाकडे परतलों.

बावीस ग्रामकूटें

जिनिव्हांत मीं चित्रें खरेदी केलीं. त्यांत या लहानशा राष्ट्रांत जीं २२ ग्रामकूटें आहेत त्यांच्या स्वतंत्र निशाणांचें दर्शन घडाविणारीं चित्रें घेतलीं. २२ प्रकारच्या

... नागरिकांच्या पोषाखांचींहि चित्रें घेतलीं. पण या अभिमानामुळें स्विस देशाच्या ऐक्याला बावीस तडे गेल्याचा कांहींच पत्ता कुठें लागला नाहीं. तेव्हां संयुक्त



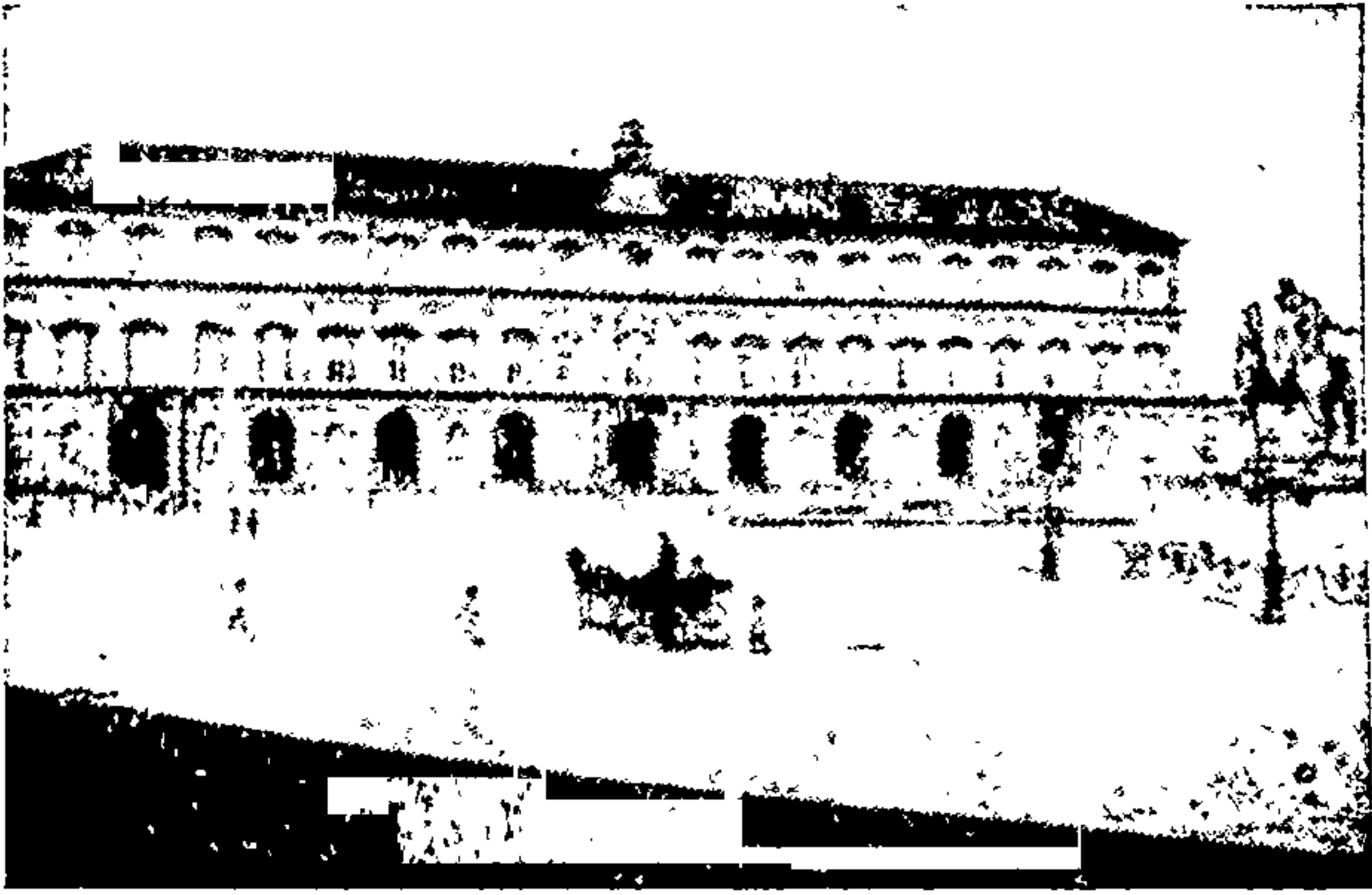
जिनिव्हा येथें असलेलें स्वित्सलंडच्या २२ राष्ट्रकुलांच्या
२२ निशाणांचें छायाचित्र

महाराष्ट्रावरील माझी तात्त्विक श्रद्धा अधिक दृढ झाली. राष्ट्रसंघाच्या जागतिक मैदानांत उभा असतांना हा साक्षात्कार घडून आला. मग जिनिव्हाची ही धूळभेट संपवून रात्री आगगाडीच्या पहिल्या वर्गानें प्रातःकाळीं नापोली (नेपल्स) या प्रख्यात शहरीं येऊन पोहोचलों.

नेपल्सचें अर्धचंद्राकृति बंदर

नापोली येथील अर्धचंद्राकृति शोभिवंत बंदर मीं येतांना विमानांतून पाहिलें होतें. आतां गांवांत उतरल्यावर प्रत्यक्ष जाऊन पाहिलें. कारण टॉमस् कुकची (वॅगन्स लिट) कचेरी बंदरकाठींच आहे. मात्र तेथला झोंवणारा गार वारा इतका प्रखर होता कीं, क्षणमात्र मी उडून जातां कीं काय असें वाटलें. आणि त्यांतहि थोडा वेळ पाऊस आला. म्हणून आमची हलकी छत्री उघडली. तेव्हां

फारच धांदल झाली. बंदरावरती छोटा पुराणा किल्ला आणि त्याचे जुने बुरूजा. असलेला देखावा पाहून मध्ययुगाचें स्मरण झालें. तेथें जवळच एक राजवाडा



नापोलीचा जुना राजवाडा



नापोली (नेपल्स) येथील भव्य किल्ला (या किल्ल्याचो कमान इतिहासप्रसिद्ध आहे.)

आहे. त्यांत शिरळीं. तेथील संग्रहालय पाहिलें. लहानसेंच आहे, पण त्यालाहि इतिहास आहे. इतर मोठीं संग्रहालये पहावयाचें सोडून पुढें मला मुख्यतः पॉम्पेला जावयाचें असल्या कारणानें नेपल्सचा धांवता मुक्काम आवरता घेतला आणि आय. टी. च्या आंखणीप्रमाणें बसमधून पॉम्पेकडे रवाना झालों.

पॉम्पेचें उत्खनन

पॉम्पे न्पोलीपासून फार दूर नाहीं. आगगाडीहि (फेरुव्हिया) जाते. शेजारून बसचा रस्ता आहे आणि त्याच्या पलीकडे व्हेसुव्हियस् आपला जवडा पसरून उभा आहे. हा जवडा मी विमानांतून पाहिला होता. आतां जमिनीवरून पाहत होतो. आतां तो शांत होता. परंतु, जेव्हां केव्हां तो आग ओकीत होता, त्यावेळीं बाहेर पडलेला आणि थिजून गेलेला पाषाणरस (लाव्हा) जिकडे तिकडे पसरलेला दिसत होता; आणि त्याचा उपयोग करून खेडवळांनीं शेतांचे बांध घातले होते.

अलंकारांचा आधुनिक कारखाना

मी ज्या बसमधून गेलों तींत मजकरीतां एक निवेदक होता. आणि गाडींतील दुसरे उतारू थोडे असले तरी त्यांचा गट निराळा होता. माझा निवेदक आणि मी या दोघांचाच एक गट होता. दुसऱ्या गटाच्या योजनेप्रमाणें बस वाटेंत एका ठिकाणीं थांबविण्यांत आली. तो एक अलंकारांचा आधुनिक कारखाना होता आणि आमच्या दुसऱ्या गटांतील स्त्री - पुरुष तेथें घडून तयार होत असलेले अलंकार निवडून खरेदी करण्यांत गुंतले होते. मी कांहींच घेत नाहीं असें पाहून कारखान्यांतील सेवकानें मला वस्तु दाखवावून भंडावून सोडलें. अखेर मी जुन्यांचा भोक्ता आहे, येथें पॉम्पेच्या खऱ्या जुन्या वस्तु असल्यास पाहण्याची किंवा घेण्याची इच्छा आहे, त्या नमुन्याप्रमाणें बनविलेल्या नव्या अलंकारांची इच्छा नाहीं असें सांगितलें.

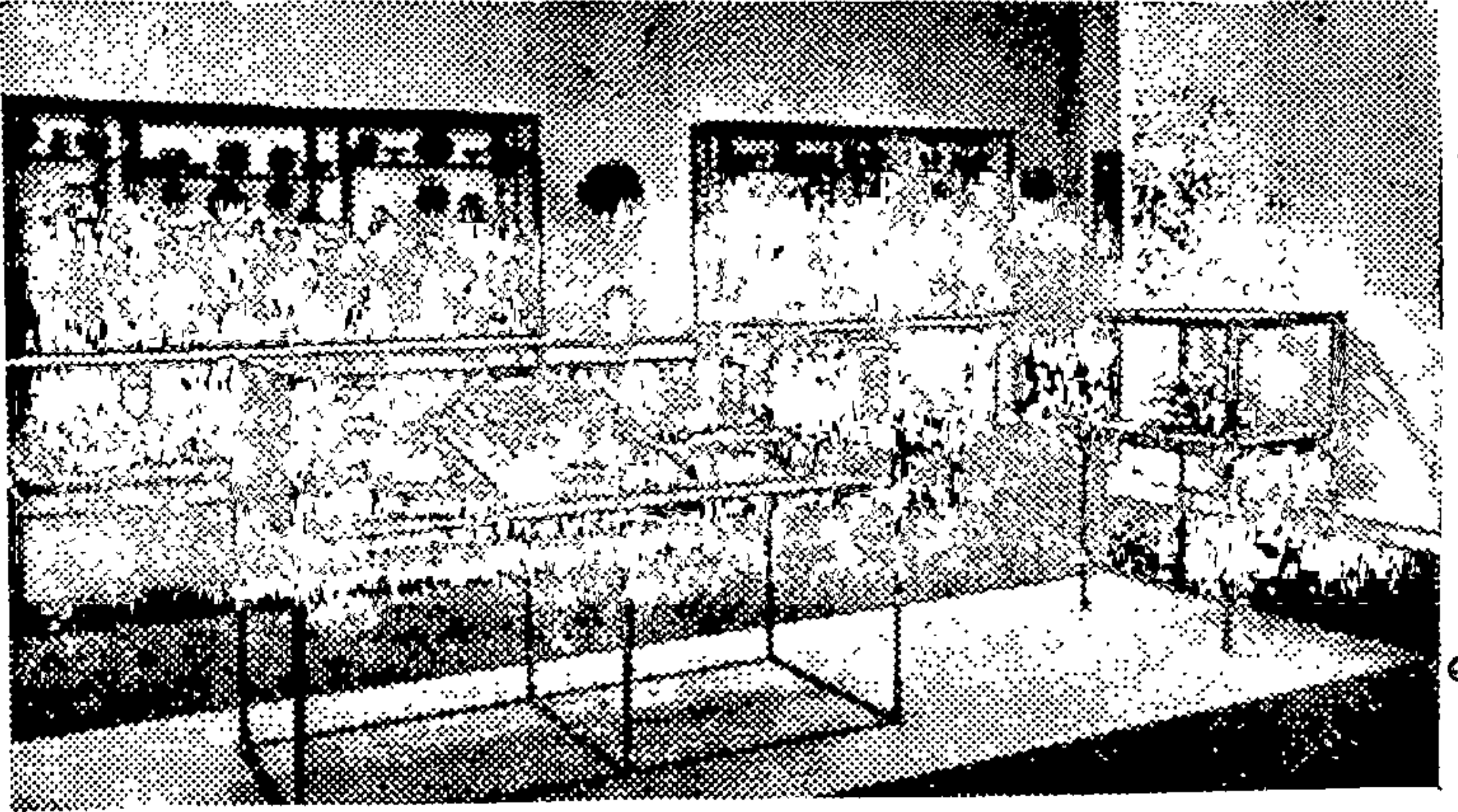
गरुड-घंटा घेतली

तेव्हां एका चतुर सेवकानें मला मागील ढालनांत नेलें. तों तेथें प्राचीनपणाच्या साक्षी अंगावर धारण करणाऱ्या लहान मोठ्या शेंकडों वस्तु मांडून ठेवलेल्या दिसल्या. अजून पॉम्पे पाहिलें नव्हतें, पहावयाचें होतें. माहिती वाचली होती. किंवा पुढे पॉम्पेचें सचित्र असें एक जुने पुस्तक माझ्या दुर्मिळ संग्रहांत फार पूर्वी-

पासूनच होतें. त्यामुळें पॉम्पेचा कांहीं परिचय मला होता आणि त्या आधारावर कांहीं खरेदी करण्याचें ठरवून मी एक लहानशी गरुड-घंटा - मला वाटतें ३००० लिरा देऊन - घेतली. ती येथें आणली आहे. माझा निवेदकहि ती नकल असली तरी ती फार प्राचीन आहे असें म्हणाला.

उद्बोधक संग्रहालया

मी एकटाच त्याचा गिऱ्हाईक असल्यानें बक्षिशीच्या प्राप्तीच्या शंकेनें निवेदक थोडा असंतुष्ट होता. आतां येथून आम्ही पुढें निघालों आणि प्राचीन पॉम्पेच्या एका दारांतून प्रवेश करून तांडाशीं बांधलेल्या नव्या संग्रहालयांत आलों. पॉम्पेच्या उत्खननाचा इतिहास मोठा मनोरंजक आहे. प्रतिवर्षी अद्यापहि उत्खननामुळें

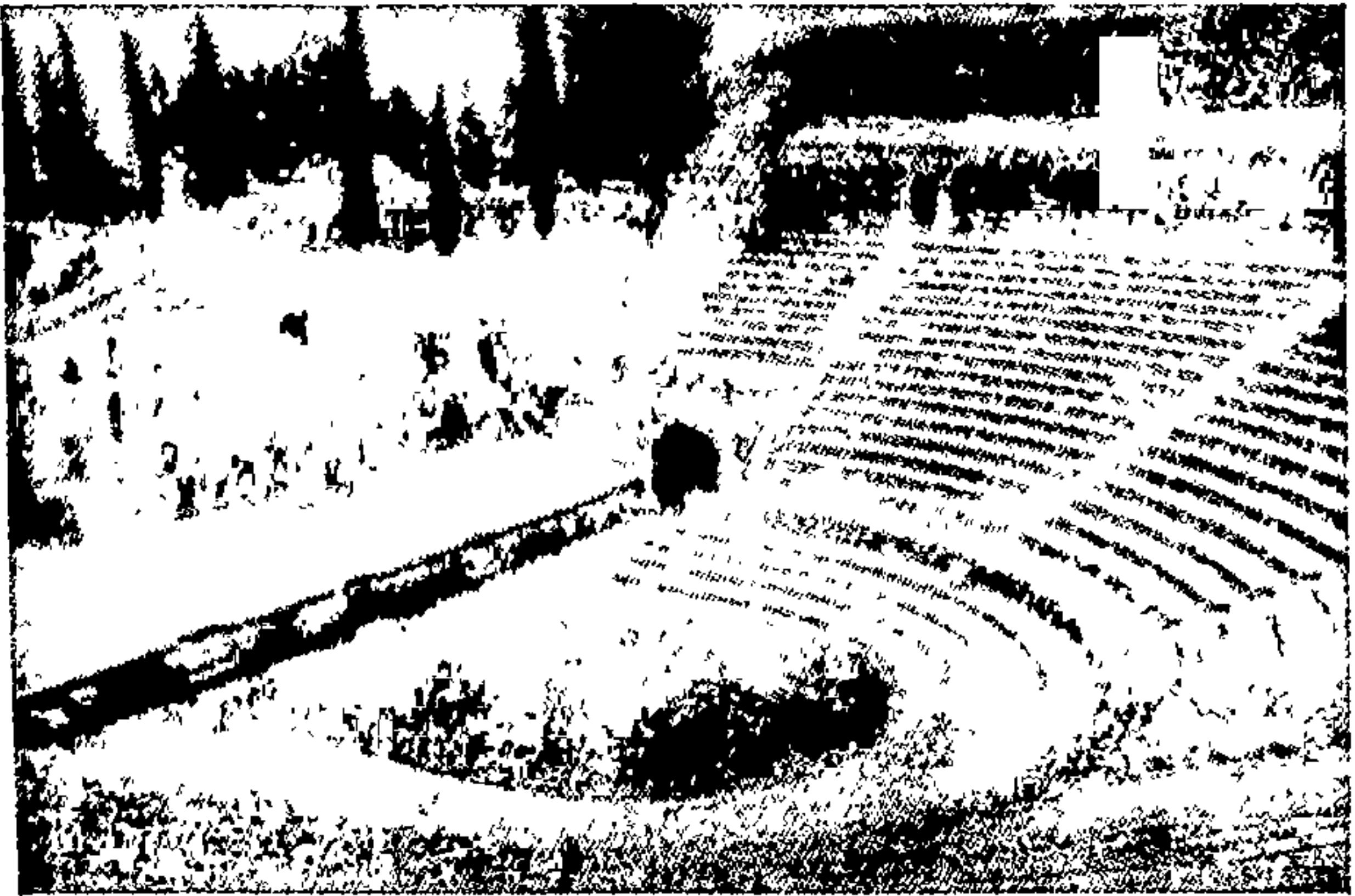


पॉम्पेची संग्रहालया

वस्तुसंग्रहांत भर पडत आहे आणि त्यामुळें प्राचीनकाळाच्या रोमन जीवनाचें सर्वांगीण दर्शन करविणारीं विपुल साधनें मिळत आहेत. रोमनांच्या पूर्वी येथें ग्रीकांची सत्ता होती आणि त्याच्याहि पूर्वीचे अवशेष आढळून आले आहेत. त्यांवरून या ठिकाणच्या ख्रिस्तपूर्व ५०० - ६०० वर्षांपासून ख्रिस्तोत्तर ७९ सालापर्यंतचीं स्थित्यंतरे आपल्याला नीट रीतीनें मांडतां येतात.

लाव्हानें गिळलेली प्राचीन नगरी

इ. स. ६२ मध्ये भूकंपाचा धक्का पॉम्पेला बसला, आणि त्यानंतर १७ वर्षांनी म्हणजे इ. स. ७९ मध्ये व्हेसुव्हिअसने पॉम्पे शहर गिळून टाकलें. पाषाणरसाच्या पोटांत गेलेले हे पॉम्पे शहर सुमारे १००० वर्षांनी विचित्र योगानें उघडकीला आलें. एक भुयारी कालवा बांधण्याचें काम चालू असतां शिल्पशास्त्री फॉन्टाना याला अनेक शिलालेख आणि अनेक चित्रे काढलेल्या इमारती सांपडल्या. याप्रमाणें लाव्हारसांत बुडून गेलेल्या पॉम्पे नगरींत जगाचा प्रवेश झाला. लाव्हाच्या



The Great Theater PLXVI पांपी प्रेक्षागृह

आकस्मिक उद्रेकामुळें पॉम्पे शहराचें सारें जीवनच उध्वस्त झालें. तथापि एखाद्या दगडी पेटींत ज्याप्रमाणें एखादा बुद्धाचा दांत किंवा बहुमोल अलंकार उत्खननांत आढळावा, त्याप्रमाणें लाव्हारसाच्या पाषाणपेटींत दबून आणि दडून गेलेली ही प्राचीन नगरी जशीच्या तशी आपल्या हातीं लागली. जुने रस्ते, चौक, घरे, न्यायमंदिर, सभागृहे, प्रेक्षागृह, क्रीडागृहे, मद्यकुंडे आणि धांदलीमध्ये कुणी दारांत, कुणी न्हाणीघरांत, कोणी शयनगृहांत कोणी तान्हा तर कोणी स्त्री, तर कुणी भव्य पुरुष असे जीव बचावण्यासाठी धडपडणारे पण आतां लाव्हा रसाच्या साच्यांत अडकलेले अनेक जीवहि आतां आपल्याला पाहतां येतात.

पूर्ववत् राखलेली वास्तु

त्या वेळच्या घरावर काढलेलीं चित्रें, दिवाणखाने, स्वैपाकघरें, स्नानगृहें सर्व सर्व कांहीं बहुतांशीं जसेंच्या तसें हातीं लागलें आहे आणि म्हणून एवढी संपूर्ण आणि सुसज्ज अशी प्राचीन नगरी आज जगाला जशी होती तशी पाहतां येत आहे. एवढ्याच हेतूनें मी तेथें आपल्या डोळ्यांचें पारणें फेडण्यासाठीं गेलों. वेत्ती नांवाच्या प्राकालीन व्यापाऱ्याच्या सुंदर घरांत मी जरा वेळ टेंकलों, तां एक आधुनिक इटालियन चित्रकार तेथें वसून परवानगीनें वेत्तीश्रेष्ठीच्या सुंदर हर्म्यातील सुवक



Huse of Vetti – पांपी – (श्रेष्ठी वेत्तीचें घर) आधुनिक नकल

चित्रांच्या त्याच रंगांत रंगवलेल्या नकला करून विकीत होता. तेव्हां त्यांतील एक नमुनाहि माझ्या ऐपतीप्रमाणें १००० लिरा देऊन मी खरेदी करून आणला आहे.

ते जुने चौक नि चाकोऱ्या

पॉम्पेचें समग्र वर्णन येथें करतां यावयाचें नाहीं. पण पूर्वीच्या हिंदुस्थानांतील तक्षशिलेचें उत्खनन मी ज्या वेळीं पाहिलें त्या वेळची मला येथें आठवण झाली. कदाचित् या दोन्हीं नगरी एका वेळीं जेव्हां नांदत असतील तेव्हां त्यांचा, न

जाणो, कांहीं संबंधहि घडून आला असेल. तें कसेंहि असो. इतक्या सुंदूर पूर्वीच्या एका नगरींत आणि घटकाभर जणूं कांहीं तेथील नागरिकांच्या आणि देवतांच्या समवेतच ते रस्त्यानें हिंडले-फिरले असतील आणि त्यांनीं चौकाचौकांच्या कोंपऱ्याला पुरून ठेवलेले मद्याचे हंडे जेथें बसून रिकामे केले असतील त्या सर्व ठिकाणांवरून किंबहुना जेथें रस्त्याला त्या जुन्या रहिवाशांनीं गाडीनें जाऊन चाकोऱ्या पडल्या होत्या, त्या चाकोऱ्यांतहि पाऊल ठेवून मी त्यांच्या बरोबरीचा आनंद उपभोगला. समोरच असलेलें निसर्गसुंदर हौशी लोकांचें विख्यात आरामस्थान म्हणजे काप्री वेट व्हेसुव्हियस्प्रमाणें विमानांतून पाहिलें होतें. परंतु त्याचें नुसतें सारण करूनच मला परतावें लागलें.

केवळ स्फॅगॅटी खाण्यासाठीं

आतां पॉम्पे सोडणें भागच होतें. म्हणून निवेदकाच्या सल्याप्रमाणें आगगाडीनें परत नापोलीस निघालों. एका स्टेशनवर नापोलीहून आलेले पुष्कळ लोक उतरतांना दिसले. जवळजवळ गाडी रिकामी झाली, म्हणून विस्मयानें मीं निवेदकाला पृच्छा केली. तेव्हां हे सारे रसिक लोक येथें मिळणाऱ्या रुचकर आणि नामांकित स्फॅगॅटी नांवाच्या लोकप्रिय नाणावलेल्या पदार्थांच्या सेवनासाठीं मुद्दाम नापोलीहून येथें येतात असें त्यानें मला सांगितलें. स्फॅगॅटी म्हणजे शेवया.

परत रोममध्ये

आतां परतीच्या वाटेला लागावयाचें होतें. तेव्हां पॉम्पेहून नापोलीस आलों. निवेदकानें निरोप घेतला आणि मी रोमला प्रयाण केलें. रोमची माहिती झाली असल्याकारणानें स्टेशनवरून थेट सुखात्मे यांच्या बिऱ्हाडीं निघालों, पण भाषच्या अडचणीला काय करणार ? पिरॅमिदेपासून सुखात्मे यांच्या बाजूला जाणारा भव्य रस्ता मला डोळ्यांपुढें दिसत होता, पण त्याचें खरें नांव कांहीं आठवेना, म्हणून टॅक्सीवाल्याला 'स्लो' म्हणून दहा-पांच वेळां बोललों, अंगाला हातहि लावला, परंतु त्याला कांहीं उमज पडला नाहीं.

सुखात्मे यांच्या घरीं

शेवटीं कसें तरी करून त्याला उभा केला आणि त्या चौकांतल्या रस्त्याकडे

बोट केलें. तेव्हां तो व्हिआ मार्को पोलो रस्ता समोरचें दिसला आणि मी सुखात्मे यांच्या बिन्हाडीं आलों. दुसऱ्या दिवशीं श्री. चंद्र जोशी यांच्यासमवेत खिश्चन लोकांची रोमन नगरावाहेरचीं भूमिगत कबरस्थानें (काताकोवे) लांब-रुंद पसरलेलीं पाहून आलों. मनांत अनेक विचारतरंग उठले आणि नंतर आराम केला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं पुन्हां एकदां कोलोझियम क्रीडागृह, इमॅन्युएलचा पुतळा, फोरम वगैरेंवरून फेरी घालून आलों आणि सुखात्मे दांपत्यानें मला सुखांत ठेवल्याबद्दल त्यांचे आभार मानून त्यांचा निरोप घेतला. रोमच्या विमानतळावर आलों आणि हिंदुस्थानकडे प्रयाण केलें.

गचाळ विमानतळ

आतां युद्धामुळें कैरोचा मार्ग बंद झाला होता; आणि इराण, आब्रादान या मार्गे आमचा प्रवास व्हावयाचा होता. पुढें फारशी थांबण्याची संधि नव्हती. कैरो मोकळें असतें तर तेथील भारतीय वकील हैदराबादचे नवाब अलीयांवर जंग यांचा परिचय असल्यानें त्यांस पत्र टाकलें होतें. त्यांचें उत्तरहि आलें होतें. तथापि, प्रख्यात पिरॅमिड पाहण्याचा हेतु तसाच राहून सोडून द्यावा लागला.

एक सेवाभावी हिंदी गृहस्थ

आमचें विमान निघालें तें सकाळीं आब्रादानला उतरलें. आब्रादानचा विमानतळ अत्यंत भिकार वाटला. तेथें आब्रादानला राहणारे एक हिंदी गृहस्थ भेटले. आपण कोणी हिंदी मनुष्य आब्रादान येथें उतरेल तर त्याची कांहींना कांहीं सेवा करण्यास सज्ज असतो असें त्यानें सांगितलें. भारतीय वकालत इकडे लक्ष पुरवावें तसें पुरवत नाहीं आणि हिंदी उतारूहि सौजन्याचा गैरफायदा कधीं कधीं कसा घेतात तें दुःखहि त्यानें निवेदन केलें. पूर्वी ब्रिटिश कंपन्यांच्याकडे कांहीं अधिकार होता आणि त्यांचा जोर होता. तेव्हां त्यांनीं हा आब्रादानचा विमानतळ रस्ते वगैरे उत्कृष्ट बांधून जय्यत तयार ठेवला होता. परंतु आतः राजकीय परिवर्तनामुळें आब्रादानचा विमानतळ इराणसरकारकडे आला आहे, म्हणून त्याची ही दुर्दशा झाली आहे.

पुण्यांत आगमन

या भिकार विमानतळावरून सुटका झाल्यावर आमचें पुनरुद्घाण सुरू झालें

आणि आम्ही लांबचा मार्ग काढून सांताक्रूझ विमानतळावर उतरलों. पत्रें टाकल्या-
वरून विमानाची वाट पहात माझे वंधु, श्री. टिकेकर, रामराव विजयकर, *



म. म.पोतदार देशीं परत आले - त्यावेळीं सांताक्रूझ विमानतळावर सत्कार

* दुदैवानें मुंबईचें हे प्रख्यात, सेवाभावी सज्जन, जगामित्र
श्री. रामराव विजयकर नुकतेच कैलासवासी झाले.



म. म. पोतदार रोमहून विमानानें सांताक्रूझ विमानतळावर उतरून पुण्यास जाण्यापूर्वी

श्री. अरेकर प्रभृति मंडळी विमान उशिरां आल्यामुळें तिष्ठत बसलेलीं मला भेटली. या मंडळींनीं माझा सत्कार केला. नंतर तसाच मी बंधूंच्या समवेत घरच्याच गाडीनें थेट एकदम पुण्यास रात्रीं १० वाजतां (दि. २४ नोव्हेंबर रोजीं) येऊन पोहोचलों. येणेंप्रमाणें माझे पाय पुन्हां मायभूमीला लागले.

* * *

साहित्यिक स्मारक दर्शन

‘रात्र थोडी आणि सोंगें फार’ अशी जुनी म्हण आहे. परदेशांत अकल्पित योगायोगानें गेलों. पूर्वतयारी व पूर्व सूचना यांना कसलाहि अवकाश नव्हता, आणि परिभ्रमणांत मदत करणारे स्नेही पुष्कळच भेटले: तरी सततचा कोणी सहकारी समवेत नव्हता. इतक्यांत इंग्लंड-इजिप्त संघर्षाची ठिणगी उडाली म्हणून सर्व मनोरथ जागचे जागीं जिरवून मायभूमीला परत आलों. येथवरचा वृत्तान्त मागें आला आहे. पण त्यांत समावेश न करतां राखून ठेवलेला असा एक खास विषय या लेखांत ग्रथित केला आहे.

पंडित जॉन्सन् याची वास्तु

लंडनमधील धांवपळींत, डॉ. जॉन्सन् या सुविख्यात इंग्रजी लेखकाचे आणि पंडिताचें घर स्मारक म्हणून जतन करून ठेवलें आहे असें लंडनमधील मार्गदर्शिकांवरून कळलें. म्हणून शक्य तर जॉन्सन्चें घर पाहून यावें असें ठरविलें. जॉन्सन्विषयीं मला लहानपणापासूनच एक प्रकारचा ओढा उत्पन्न झाला होता, कारण १९०७ सालीं ५० वर्षांपूर्वीं मी जेव्हां प्रथम फर्ग्युसन् कॉलेजमध्ये गेलों, त्यावेळीं आमच्या प्रीव्हिअसच्या वर्गाला इंग्रजीच्या अभ्यासासाठीं मेकॉले यानें लिहिलेलें जॉन्सन्चें चरित्र हा निबंध होता आणि आमचे गुरु प्रो. निल्कंठराव ताकाखाऊ यांनीं आम्हांस त्या ग्रंथाची स्वतः ते त्यांत रंगल्यामुळें संसर्गानें गोडी लावून दिली. तो संस्कार बुजून गेला नव्हता. शिवाय आणखी एक संस्कार ह्या कामीं प्रोत्साहक ठरला. लहानपणींच ज्यांच्या वाङ्मयाची आमच्या मनावर छाप

पडली ते विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे निबंधमालेंतील जॉन्सन्चे चरित्र वाचल्यामुळे जॉन्सन्विषयी साहजिकच एक प्रकारचा मोठा आदरभाव मनांत निर्माण झाला होता. जॉन्सन्ने आपल्या पूर्ववयांत सोसलेल्या हालांचें वर्णन आमच्या मनावर कायमचें कोरलेलें होतें. आणि जॉन्सन् यांनीं कष्टानें पूर्णतः नेलेल्या आपल्या कोशयज्ञाच्या सांगतेच्या समयीं आश्रयदात्याच्या भूमिकेचा बुरखा पांघरून पुढें आलेल्या लॉर्ड चेस्टरफील्ड यांना जें झणझणीत आणि स्वाभिमानी खोंचक उत्तर पाठविलें होतें तो धडा आम्ही मॉटिकचे वर्गांत असतांना आमच्या अभ्यासाला नेमलेला असल्यामुळे त्याचा ठसा आमच्या मनावर कायमचा उठलेला होता.

अशा एक, दोन, तीन कारणांमुळे जॉन्सन्चे घर पाहण्यास आम्ही फार उत्सुक होतो. मेकॉलेच्या पुस्तकांत वर्णन केलेला जॉन्सन्चा प्रख्यात माळा (गॅरट) हा पाहण्याची फार इच्छा होती. तो योग आला आणि मोठ्या प्रफुल्ल मनानें आम्ही जॉन्सन्च्या वास्तूचें दर्शन घेतलें.

आम्ही जें घर पाहिलें त्या घरांत डॉ. जॉन्सन् इ. स. १७४८ ते १७५९ पर्यंत राहात होता. हें घर लंडनमधील प्रख्यात गाऊ (Gough) चौकांत आहे आणि तें अजून साधारणपणें पूर्वीं होतें त्याच स्थितींत आहे असें म्हणण्याला निश्चित आधार आहे. जॉन्सन् स्टेपल् इन् (Staple Inn) आणि ग्रेज् इन् (Gray's Inn) ह्या दोन विश्रामस्थान विभागांत कांहीं काल राहात होता आणि कदाचित् जर या विभागांतील गृहगटांतील जॉन्सन् राहात होता तीं घरे अमूक म्हणून निश्चयानें सिद्ध करतां आलें तर तीं घरे अद्यापहि पूर्वींच्या स्थितींत सांपडणें शक्य आहे. परंतु तसा योग अद्याप आला नाहीं. गाऊ चौकांतील घर मात्र जॉन्सन्चे निवासस्थान निश्चयपूर्वक होतें. याच घरांत जॉन्सन्ने आपल्या इंग्रजी कोशाचें बरेचसें काम तडीस नेलें, किंवाहुना कोशाचा मुद्रक स्टाहान याचा कारखाना येथेंच जवळपास असल्यानें जॉन्सन्ला हें बिन्हाड सोयीचें होतें. स्पॉटिस वुड (Spottis Woode) हें एक मुद्रक-घराणें आहे आणि तें अद्यापहि त्या नांवानें चालूं आहे ही मोठी कौतुकाची गोष्ट आहे. या घराण्यांत जॉन्सन्च्या कोशमुद्रणाच्या आणि प्रकाशनाच्या व्यवहाराचे कागद जपून ठेवलेले आहेत. ह्या लहानशा टुमदार घरांत वरच्या माळ्यावर जॉन्सन्ने आपले कोशकार्यालय थाटलें होतें, त्याला कोश-माळा (Dictionary Altic) म्हणत. येथें ५-६ नक्कलनवीस

हाताखालीं घेऊन जॉन्सन् कोशाचें कार्य चालवीत असे. येथेंच जॉन्सन्च्या 'रॅम्बल' चा जन्म आणि अंत झाला. अर्ल (नवाब्रहादूर) चेस्टरफील्डला लिहिलेलें उत्तर येथून लिहिलें असावें (७ फेब्रुवारी १७५५). आइड्लरचा उदयहि येथेंच झाला. ह्याच ठिकाणीं डॉ. जॉन्सन् याची बायको १७५२ मध्ये वारली.

कोशाच्या कामीं जॉन्सन्ला प्रकाशकाकडून कोशरचनेसाठीं प्राथमिक म्हणून १५७५ पौंड मिळाले होते. त्यामुळें जॉन्सन्ची आर्थिक स्थिति यावेळीं बरी होती. यांतूनच नेमलेल्या ५ - ६ लेखकांचा खर्च चालवयाचा होता. तथापि या कार्याच्या उत्तरकाळांत जॉन्सन्ला आर्थिक चणचण जाणवूं लागली होती तरीहि कोशरचना सिद्धीस नेल्यामुळें विद्वान् लोकांत त्याची कीर्ति वाढली होती. आतां तो तरुण राहिला नव्हता. त्याचा व्यायाम सुटला होता. त्याला मांद्यानें घेरलें होतें. अशाहि स्थितींत नाना प्रकारचे लहानसहान लेखक आणि कवि यांचा गराडा जॉन्सन्-भांवतीं सारखा पडलेला असे. पुढें जॉन्सन्नें आय व्ही - लेन मध्ये क्लब स्थापन केला. तो सभासदांकरतांच असल्यामुळें जॉन्सन्ला थोडी उंसंत मिळूं लागली, आणि मग ह्या क्लबमधील त्याच्या संवादाला रंग चढूं लागला.

पुढें इ. स. १८३२ मध्ये कार्लईलनें तें घर शोधून काढून त्याचें वर्णन केलें आहे त्यावरूनच ह्या घराची प्रसिद्धि झाली असें दिसतें. या घरांत जॉन्सन् भाड्यानें राहत होता. घरमालकानें कार्लईलला जॉन्सन्ची अभ्यासाची खोली, निजावयाची खोली दाखवून एक १० - ५ हात लांबीरुंदीची बाग दाखविली. आपण कोणाहि सम्य गृहस्थास जागा भाड्यानें देतो असें मालकानें फुशारकीनें सांगितलें. जॉन्सन्च्या पश्चात् या जागेवर आपण पुष्कळच खर्च केल्याचें तो कार्लईलला अभिमानानें सांगत होता. पुढें या जागेंत एक भोजनालय किंवा विश्रान्तिगृह चालत होतें. इ. स. १८७१ मधील तसा शेरा उपलब्ध आहे. त्यानंतर कांहीं दिवस या घरांत एक प्रकाशन - संस्था होती. पुढें १९११ सालीं एप्रिलांत हें घर लॉर्ड सेसिल हार्मसवर्थ यांनीं खरेदी केलें. त्यावेळीं तें अत्यंत जुनाट आणि मोडकळलेलें घर होतें. भिंतीचा सनला पडला होता आणि छप्पर सर्वत्र गळत होतें. श्री. आल्फ्रेड वर या कुशल शिल्पज्ञाच्या देखरेखीखालीं या घराची दुरुस्ती करण्यांत आली. घराच्या मूळच्या स्वरूपाला आणि रचनेला शक्यतां धक्का न लावतां हें काम उरकण्यांत आलें. जुनें मूळचें कांहींहि घराबाहेर न्यावयाचें नाहीं आणि अत्यंत आवश्यक वस्तूंशिवाय नवे कांहीं आंत आणावयाचें

नाहीं हा दंडक कडकपणें पाळण्यांत आला आहे. जिना वगैरेची मजबुती वाढविण्यांत आली आहे. आनंदाची गोष्ट आहे कीं, घराचें जुनें स्वरूप आणि त्यांतील प्रमुख विभाग बहुतेक शाबूत राहिले आहेत. कोठें ना कोठें तरी पहिल्या जुन्या घरांतील लांकूडकाम घराच्या आवारांतच पडलेलें सांपडलेलें आहे; आणि जेथले भाग तेथें पुनः बसविण्यांत आले आहेत. तीन खोल्या तर जॉन्सन्च्या वेळीं जशा होत्या तशाच अजून आहेत, आणि जिच्याचे खांबहि तसेच आहेत. दाराला लावलेली लोखंडी सांखळी जॉन्सन्च्या वेळचीच आहे. घरांतील फडताळें फार खोल आहेत. स्वयंपाकघरांतील मोठाल्या तुळ्या आणि प्रशस्त शेकशालाहि (Fire-place) पाहिल्याशिवाय प्रेक्षक जात नाहींत. रंगाचे साचीव पापुद्रे खरडून काढून जुन्या रंगाशीं मेळ ठेवून रंगसंगती साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्मारक-गृहाची प्रस्तुतची मांडणी आनंदी नांदत्या घरासारखी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. जॉन्सन्चा कोशमाळा विशेष परवानगीनें एखाद्या आनंदोत्सवासाठीं देण्यांत येतो आणि जॉन्सन्चें प्रिय पेय या ठिकाणीं मिळण्याची सोय त्या प्रसंगीं केलेली असते.

स्मारक वस्तु

या घरांत जॉन्सन्नें वापरलेल्या किंवा जॉन्सन्शीं संबद्ध असलेल्या वस्तु मिळवून जुळवून मांडणें हें या वास्तूच्या महत्त्वांत भर घालणारें साधन होय यांत शंका नाहीं. तथापि प्रस्तुतच्या गृहचालकांनीं (म्हणजे स्मारकचालकांनीं) वस्तूंची निवड कांहीं कटाक्षानें केलेली आहे. मिळाली वस्तु कीं घे असें केलें नाहीं. आणि अनेक वस्तु नाकारल्या आहेत. घराची संग्रहशाळा बनवावयाची नाहीं किंवा घरांत प्रत्यक्ष कुटुंबाची नांदणूक करवावयाची नाहीं. जॉन्सन्चें स्मरण जागृत ठेवावयाचें आहे. जाडजूड जॉन्सन् जिच्यानें जातांना जिना जसा करकरत असेल त्या भावनेची लहर प्रेक्षकांच्या मनांत उठावी असा हेतु धरून स्मारक सजविलें आहे. कांहीं निवडक स्वदस्तुरचीं जॉन्सन्चीं पत्रें वगैरे साहित्य जमा करून एका प्रदर्शिकेंत ठेविलें आहे. एक लहानसें निवडक ग्रंथालयहि ठेविलें आहे. या घरांत बसून आनंदानें जलपान करून सुखसंवाद करण्याची परवानगी दिली जाते. जॉन्सन्संबंधींच्या या संग्रहाला जॉन्सनीय (Johnsonian) असें म्हणतात. जॉन्सन्चा शिष्य-कल्याण जो प्रख्यात वॉस्वेल त्याच्या वापरांतील आणि त्याच्या निशाणीचा कॉफी-प्याला आणि वीर-लोटा या संग्रहांत आहे. जॉन्सन्चा नीग्रो सेवक फ्रॅन्सिस बार्बर याचें एक तैलचित्र येथें ठेवलेलें आहे. जॉन्सन्च्या क्लबपैकीं प्रख्यात चित्रकार सर

जोशुआ रेनॉल्डस्, कविवर्य ऑलिव्हर गोल्डस्मिथ, नटवर्य गॅरिक अशासारख्यांचीं स्मरणे होण्याचीं साधनेंही त्या घरांत ठेवण्यांत आलीं आहेत. एक आधुनिक चित्र मॅक्स बीरब्रॉम यांनीं काढलेलें १९१५ मधील या संग्रहांत आहे. जॉन्सन् आणि ब्रॉस्वेल यांची जोडी त्यांत रंगविली आहे. जणुं काय ब्रॉस्वेल विचारतो आहे कीं, “काय जॉन्सन्महाराज! आपलें गाऊ स्वेअरमधील घर राष्ट्राला अर्पण होतं आहे हें पाहून आपणांला आनंद वाटत नाहीं काय?” आणि जॉन्सन् सहर्ष मुद्रेनें ‘कां नाहीं आनंद वाटणार’ असें उत्तर देत आहे!

मी कांहीं मित्रांसमवेत हें घर पाहण्यास १७ नोव्हेंबर रोजीं दुपारीं २ वाजतां गेलों. श्री. गोडबोले (एंजिनिअर) आणि श्री. ताम्हनकर हे माझ्याबरोबर होते असें वाटतें. हें स्मारकगृह दाखविण्याचें काम एक वृद्ध बाई मोठ्या आदरपूर्वक व मोठ्या हौसेनें करित होत्या. कदाचित् त्या बाईचें नांव श्री. रोवेल आणि



१९४० मध्ये विमानहल्यामुळे उध्वस्त झालेला डॉ. जॉन्सन् - कोशमाला

त्यांच्या मुलीचें श्री. गॅदरगुड असावें. बाईची हौस वाखाणण्यासारखी होती. गेल्या युद्धांत, एकदां १९४० मधील विमानी हल्ल्यांत कोशमाळा आणि छप्पर उध्वस्त झालें. पुनः १९४१ मध्ये अशीच आग लागून नुकसान झालें. त्यानंतर १९४४ त बाँबचा तडाखा बसला. अशा दुर्दैवाच्या तडाख्यांतूनहि हें घर बचावलें आहे. ही नुकसानी भरून काढून त्या गृहाची दुरुस्ती करण्याच्या कामीं 'पिलग्रिम् ट्रस्ट' कडून बहुमोल मदत मिळाली. शिवाय युद्ध-गृहरक्षक विम्याची रक्कमहि मिळाली होती अशी माहिती राष्ट्रीय स्मारकाच्या संस्थापतींनीं (गव्हर्नर) दिलेली आहे. हें घर पाहून मला अतिशय आनंद झाला. जॉन्सन्च्या चरित्राचा अभ्यास करीत असतांना मीहि १९०७ ते १९१० ह्या काळांत बुधवार पेठेंतील आमच्या विन्हाडीं एका जुनाट माळ्यावरच बसत होतो. त्यामुळें या माळ्याला आम्ही आमचें गॅरट म्हणत होतो. जॉन्सन्च्या गॅरटचें वर्णन मी वाचत होतो पण तें पाहण्याचा कधीं योग येईल अशी कल्पना नव्हती. तो योग अकल्पित रीतीनें आला आणि लंडनच्या अल्प मुक्कामांत तो आम्हांला साधतां आला. जॉन्सन्च्या त्या कोशमाळ्यांत क्षणभर बसून 'देवाचिये द्वारीं उभा क्षणभरीं । तेणें मुक्ति चारी साधियेल्या' या तुकोबांच्या आनंदोद्गारासारखी आनंद-छटा अनुभवावयास मिळाली, त्यामुळें लाभलेलें समाधान हा एक चिरस्मरणीय ठेवा आहे असें मला वाटतें.* आणि लगेचच विप्रादाची लहरहि उठते. आमच्याकडे काय प्रकार दिसतो ? पुण्यांतच बघितलें तर बोल बोल म्हणतां राष्ट्रपुरुष विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचें नारायण पेठेंतील घर विकलें गेलें. त्रिखंडकीर्ति भांडारकरांच्या संगमाश्रमाचीहि तीच गत झाली. निदान अशा निवडक स्थळां लेखशिला तरी लावून ठेवाव्या ! हीं कामें महापालिकांनीं करण्यासारखीं नाहींत काय ? वंशजांनींहि अधिक आस्था दाखवूं नये काय ? संयुक्त महाराष्ट्र झाल्यावर तरी ही जागृति दिसून येईल काय ?

रोमचें प्रॉटेस्टंट कबरस्थान

रोममध्ये कीटस् आणि शेले यांच्या कबरीचें दर्शन घेण्याचा एक अपूर्व सुयोग मला लाभला. हे दोन प्रख्यात तरुण इंग्लिश कवि होते. रोमच्या प्रदर्शिका

* Dr. Johnsons House, Gough square -
By Cecil, Lord Harms worth (1956)

चाळीत असतां एके ठिकाणीं कीटस् कबर आणि शेले याची समाधि रोममध्ये असल्याचें कळून आलें. इतकेंच नाही तर हीं स्थळें मी राहात होतों त्या डॉ. सुखात्मे यांच्या बिन्हाडापासून जवळच होतीं असें कळल्यामुळें फारच आनंद झाला. श्री. सुखात्मे यांच्या घराच्या जवळ एक मोठें मोकळें वर्तुळ आहे आणि कमळाच्या पाकळ्यांप्रमाणें तेथून अनेक रस्ते फुटतात. या वर्तुळाच्या एका भागांत पोर्ता साँ पावलो (सेंट पॉलचा दरवाजा) या नांवाची एक जुनी वेस आहे. तिच्या शेजारीच सेस्टिअस् पिरॅमिड या नांवाचें प्राचीन कोनमंदिर (पिरॅमिड) सर्वविख्यात आहे. सदर कोनमंदिर ख्रि. पूर्व पहिल्या शतकांतील आहे. या कोनमंदिराच्या आणि साँ पावलो वेशीच्या नजीकच एक मोठें कबरस्थान आहे. या कबरस्थानाला सांप्रत रोममधील प्रॉटेस्टंट कबरस्थान म्हणतात. त्या कबरस्थानाचा इतिहास थोडा श्रवणीय आहे. त्या कबरस्थानाची व्यवस्था सांप्रत पुष्कळच चांगली ठेवण्यांत आलेली आहे. आणि सुदैवानें मला या कबरस्थानाची इंग्रजी भाषेंत स्वीडनमध्ये १९५६ मध्ये छापलेल्या प्रदर्शिकेची प्रत विकत मिळाली.* पुस्तक सचित्र आहे आणि त्याचीं पानें छपील ३५ आहेत. याचें सर्व उत्पन्न कबरस्थानाचे खर्चासाठीं लावण्यांत येतें.

कबरस्थानाची व्यवस्था पाहण्यासाठीं एक रक्षक असून तो तेथेंच राहतो. सुमारे ४००० लोकांच्या देहांना येथें विश्रांति मिळालेली आहे. यावरून कबरस्थानाची व्याप्ति किती मोठी आहे तें लक्षांत येईल. कबरस्थानाची हल्लींची व्यवस्था अगदीं अलीकडेच नीट लागली असून आतां एक आंतरराष्ट्रीय समिति तें काम करीत आहे.

मॉन्ते तेस्टासिओ पासून पोर्वासाँ पावलो पर्यंत याची साधारण व्याप्ति आहे. कांहीं अत्यंत जुन्या कबरी (इ. स. १७३८ पुढील) सेस्टिअस कोनमंदिरालगत सांपडलेल्या आहेत. येथें उत्खनन झालें त्यावेळेस जवळच प्राचीन रोमन मार्ग तेथूनच जात असल्याचें आढळून आलें आहे. कधीं कधीं शहरसुधारणावादी रहदारीच्या सोयीसाठीं येथून कबरस्थानचा हा प्राचीन भाग कापून एक नवा मोठा रस्ता काढावा अशा योजना मांडीत असतात. आणि कधीं जर्मन तर कधीं ब्रिटिश तर कधीं स्वीडिश वकालतींच्या हरकतींना यश येऊन रस्त्या-

*(The Protestant Cemetery in Rome -
by Johan Beck-Fiis. Allhem Malmo, Sweden. 1956)

बद्दलच्या योजना मार्गे पडतात आणि त्यामुळे आजवर हें कबरस्थान सुरक्षित राहिले आहे.

मूळ पिरॅमिडला लागून असलेला कबरस्थानाचा जुना भाग ह्याला पार्ते अंतिका (जुना विभाग) म्हणतात आणि नंतर वेळोवेळीं जागेची भर घालून जें कबरस्थान वाढविलें आहे त्याला झोना व्हॅकिया असें म्हणतात. या दुसऱ्या विभागाचे तीन पोटविभाग आहेत. पहिला, दुसरा आणि तिसरा. आतां येथें लहान सुवकसें प्रार्थनामंदिर बांधण्यांत आलें आहे. इ. स. (१८९८). त्या कबरस्थानाच्या सुधारणुकीच्या आणि संरक्षणाच्या प्रत्येक योजनेला इटालिअन अधिकाऱ्यांची मंजूरी लागते. १८७० पूर्वी तर विगर कॅथलिक म्हणजे असनातनी ख्रिस्ती यांच्यावर विविध प्रकारचे निर्बंध या सनातनी ख्रिस्तीधर्मप्रधान भूमींत घातलेले आढळतात. या कबरस्थानांत पुरलेला जो कोणी असेल तो मुक्तीला पात्र नाही या ठाम समजुतीमुळे असनातनी ख्रिस्त्यांना पुष्कळ मानहानी सोसावी लागे. आतां तो सर्व प्रकार जवळजवळ थांबला आहे.

आजच्या कबरस्थानाची मांडणी अशा पवित्र समजल्या जाणाऱ्या जागेच्या गांभीर्याला शोभेल अशी ठेवण्यांत आली आहे. १८२२ ते १९१६ पर्यंतच्या दीर्घ कालखण्डांत कबरस्थानाची व्यवस्था टुच्ची (Trucchi) पितापुत्रांच्या हातांत होती. त्यानंतर कर्मादतोर मार्सेलो पिरमात्ती या अधिकाऱ्याची कबरस्थानावरील अधिकारी म्हणून नेमणूक झाली आहे. यानें अतिशय आस्थेनें ह्या जागेची उत्कृष्ट व्यवस्था ठेवून प्रशंसनीय कामगिरी केली आहे. आतां पार्ते अंतिकामध्ये फार नामांकित असल्याखेरीज कोणालाहि पुरतां येत नाही. १८४९ मध्ये झालेल्या रोमच्या लढाईत ह्या भागाला कांहीं इजा पांचली होती. १८५७ नंतर दहा वर्षांनीं सॅ पावलोच्या वेशींतून विख्यात देशभक्त गॅरिबॉल्डी यानें आपल्या बळावर रोम शहरांत प्रवेश केला. गेल्या युद्धांत येथें कांहीं बांबहि पडले होते; तथापि कबरस्थानाला विशेष इजा पोहोचली नाही. इ. स. १९१८ मध्ये हें कबरस्थान राष्ट्रीय स्मारक म्हणून ठरविण्यांत आलें. उंच उंच देवदार वृक्षांची हारीनें लावलेली राई आणि मधूनमधून लहान मोठ्या फुलझाडांचे केलेले वाफे यांमुळे तेथील स्मरानशांततेंत गांभीर्याची भर पडून एकंदर वातावरण कारुण्यानुकूल आणि एकान्त चिंतनप्रवण होतें. थकलेभागलेले जीव आणि दुःखानें पोळलेले आत्मे यांना अत्यंत प्रिय वाटावें असें हें एक विश्रामस्थान आहे; किंबहुना या दृष्टीनें हें स्थान

अद्वितीय समजलें गेलें आहे. ह्याच्या प्रशंसापर उद्गार कवींनीं सहजस्फूर्तीनें काढलेले आहेत.

अशा ह्या कबरस्थानांत प्रख्यात आंग्ल कवि शेले आणि कीटस् यांचा देहनिक्षेप झाल्यानें सर्व काव्यरसिकांस हें स्थान फार आदरणीय आणि विलोभनीय वाटलें असेल तर नवल नाही. जॉन कीटस् याचा जन्म १७९६ त झाला. ले हंट याच्या प्रोत्साहनानें त्याच्या कवितांचा पहिला खंड १८१७ मध्ये प्रसिद्ध झाला. पुढल्याच वर्षी त्याचें 'एंडेमिऑन' प्रसिद्ध झालें. त्यावर क्वॉर्टली रिव्ह्यूमध्ये फार कडक टीका आली. याचा धक्काहि कांहींसा कीटसला बसला असावा. प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें कीटस् रोम येथें आला. १८२० सप्टेंबरमध्ये त्याचें क्षयाचें दुखणें फार बळावलें आणि चार महिन्यांनीं ऐन पंचविशींत हा प्रतिभेचा पुत्र ख्रिस्तवासी झाला. त्याच्या कबरोवर पुढीलप्रमाणें लेख आहे—

This Grave
Contains all that was Mortal,
of a
YOUNG ENGLISH POET
Who,
on his Death Bed,
in the Bitterness of his Heart,
at the Malicious Power of his Enemies,
Desired
these Words to be engraven on his
Tomb Stone
" Here lies one
Whose Name was writ in Water. "
Feb. 24th 1821

कीटस् हा मनानें अत्यंत खिन्न झालेला असे. त्याचा मित्र जोसेफ सेव्हर्न यानें कीटस्च्या मृत्यूनंतर लिहिलेल्या एका पत्रांत " कीटस् आतां आपल्या कबरींत सुखानें शांततेचा उपभोग घेत आहे. बिचान्याला कित्येक दिवसांत एक दिवस-सुद्धां स्वस्थतेचा आणि मनःशांतीचा लाभला नाही; मनाला आणि शरिराला सतत



कीटस् - थडें

वेदना डसत राहिल्या. आतां त्याच्या आवडत्या फुलांच्या पखरणीखालीं तो शांतपणें विश्रांति घेत आहे. क्वचित् कवरीच्या आजूबाजूला हिंडणाऱ्या मेंढ्यांच्या

साहित्यिक-स्मारक दर्शन

अंक २६४१४

वि. शू. प्रवास ..

क्रमांक १७६

नों दि. ३३/३/६९

गळ्यांतील घुंगुरांच्या आवाजाशिवाय तेथें कसलाहि नाद ऐकूं येत नाही. ज्या जगांत त्याला सुखाचा एक कणहि उरला नाही त्या जगापासून परमेश्वरानें त्याला दूर न्यावें म्हणून मी परमेश्वराची आळवणी करतो” असें कारुण्यपूर्ण उद्गार काढले आहेत. सेव्हर्न (१७९३ ते १८७९) हा चित्रकार असून रोममध्ये ब्रिटिश वकील (कॉन्सल) होता. कीटस्चा हा अत्यंत जिव्हाळ्याचा मित्र असून अखरेच्या क्षणीं कीटस्च्या सन्निध होता. कीटस्च्या कबरीवर कीटस्चें नांव नाही, केवळ एक तरुण इंग्रजी कवि असें म्हटलें असून कबरलेखांत म्हटल्याप्रमाणें “ज्याचें नांव पाण्यावर लिहिलें आहे” असा मोघम उल्लेख आहे. योगायोग असा की, त्याचा जीवश्च कंठश्च मित्र वरील सेव्हर्न हा कीटस्मागून अष्टावन्न वर्षांनीं मरण पावला, तेव्हां त्याची कबर त्याच्या या एकजीव मित्राच्या निकटच उभारली असून त्याच्या कबरलेखांत त्याचे वर्णनांत “जॉन कीटस्चा जिव्हाळ्याचा भक्तमित्र आणि मृत्युशैत्येवरील सहजीवी” असा उल्लेख आहे. तो कबर-लेखच येथें देतो.

To the Memory of

J O S E P H S E V E R N

Devoted friend & Death-bed Companion

OF

J O H N K E A T S

whom he lived to see numbered among

The Immortal Poets of England

An Artist eminent for his representations

of Italian Life & Nature

British consul at Rome from 1867 to 1872

and Officer of the Crown of Italy

in recognition of his services to

Freedom and – Humanity

Died 3 Aug. 1879, aged 85

जीवश्च कंठश्च मित्रांच्या कबरी अशा शेजारी शेजारी कीर्तिस्तंभाप्रमाणें उभ्या असल्याचें दुसरें दृश्य अन्यत्र कोठें आढळलें तरीहि हा प्रीतिसंगम अपूर्वच

ठरेल. आणि तेथें 'क्षणभरी' उभें राहाण्याचें भाग्य लाभावें अशी तळमळ कोणाहि सहृदय वाचकाच्या मनाला लागल्याशिवाय राहणार नाही.

प्रयागला ज्याप्रमाणें गंगा, यमुना आणि सरस्वती यांचा त्रिवेणी संगम झाला आहे त्याप्रमाणेंच रोमच्या या प्रॉटेस्टंट समाधिभूमींत कीटस्, शेले आणि सेव्हर्न या त्रिमूर्तीच्या समाधींचा सुखद संगम झाला आहे.

कवि शेले याची कबरशिला

कवि शेले याचा जन्म १७९२ मध्ये खानदानी घराण्यांत झाला. वयाच्या पंधराव्या वर्षी त्यानें दोन कादंबऱ्या प्रसिद्ध केल्या. अनीश्वरवादाची आवश्यकता प्रतिपादन करणारें पत्रक प्रसिद्ध केल्यामुळे ऑक्सफोर्ड विद्यापीठांतून त्याला घालवून देण्यांत आलें. १८११ मध्ये एका तरुणीबरोबर तो पळून गेला. यामुळे त्याचा मूळ कुटुंबाशीं संबंध दुरावला. पुढें तो रोम, जिनिव्हा वगैरे ठिकाणीं राहत असे आणि त्याचा बायरन् वगैरे लोकांशीं परिचय झाला आणि त्यानें आपली नामांकित काव्यरचना याच काळांत केली. पुढें त्यानें द्वितीय संबंध केला. मेरी आणि शेले यांच्या अपत्याचें नांव विल्यम (जन्म २४ जानेवारी १८१६). दुर्दैवानें शेले रोम येथें असतांना ७ जून १८१९ रोजीं शेलेच्या या प्रियपुत्राचा अंत झाला. शेलेचें या पुत्रावर उत्कट प्रेम होतें आणि त्याच्या अंतकाळीं तो त्याच्या बिछान्याजवळ अविश्रांत साठ तास बसून होता. या विल्यमचें दफन रोमच्या याच कबरस्थानांत करण्यांत आलें. पीकॉकला लिहिलेल्या पत्रांत (डिसेंबर १८१८) शेलेनें या कबरस्थानाचें वर्णन केलें आहे. त्यांत येथेंच मृत्यूनंतर चिरनिद्रा करण्यास मिळावी असा मोह होतो (One might if one were to die desire the sleep they seem to sleep. Shelley by 'Symond's English Men of Letters 1918—page 119).

यानंतर तीन वर्षांनीं (जुलै १८२२) शेले स्वतः मरण पावला. शेलेच्या मरणाची कथाहि अत्यंत शोककारक आहे. जुलैच्या पहिल्या आठवड्यांत शेले ले हंट कुटुंबियांनां पीसा येथील प्रख्यात पवित्र कबरस्तान काम्पो सान्तो हें मोठ्या उत्साहानें दाखवावयास गेला होता. काम्पो सान्तोची दफनभूमि आम्हीहि पीसा येथें पाहिली आणि त्या दृश्याचा ठसा अद्याप मनासमोरून हालत नाही. शेलेच्या मानसिक प्रकृतीलाहि हें स्थळ आवडत होतें आणि तो तेथें वारंवार जात असे

हैं त्याच्या चरित्रावरून कळून आले तेव्हा त्या स्थळीं आपणहि किंचित् काल फिरून आलों याचें माझे कौतुक दुणावलें. नंतर एक दोन दिवसांनीं 'डॉन ज्युऑन' नांवाच्या आपल्या खासगी बोटींतून शेले लेरेसी वेटाकडे निघाला. त्याचा मित्र ट्रेलॉनी हा लेगहॉर्न बंदरांतील आपल्या बोलिव्हार बोटीवर अडकून पडला. हवा त्या दिवशीं विलक्षण उष्ण आणि कोरडी होती. खिस्ती पाद्री हे मिरवणुकीनें पावसासाठीं प्रार्थना करीत होते. परंतु विल्यम्स यानें आपल्या डायरींत म्हटल्याप्रमाणें देवांचा एक तर कोप झाला असावा अथवा सृष्टि तरी फार खवळळी असावी. 'डॉन ज्यु ऑन' सुटते वेळीं ट्रेलॉनीचा मित्र म्हणाला कीं, निघण्यास बारा तास उशीर झाला आहे. खट्याळ वादळाचीं चिन्हे दिसत आहेत. इतक्यांत सामुद्रधुक्यानें 'डॉन ज्यु ऑन' दृष्टीआड झाली. थोड्याच वेळांत सोसाट्याचें वादळ झालें, विजा कडाडल्या, मुसळधार पाऊस आणि वारा यांचें थैमान सुरू झालें. एक घटकाभरच, पण प्रलय झाल्यासारखा वाटला. ट्रेलॉनीचें मन शंकेनें व्याप्त झालें. वादळाच्या तिसऱ्या दिवशीं सकाळीं ट्रेलॉनी थोड्यावरून पीसाला आला आणि ले हंटच्या कानांत कुजबुजला. मग त्यानें वर जाऊन बायरनला हें वृत्त कळविलें. बायरन् थरथरुं लागला आणि कांहीं प्रश्न केल्यावर त्यानें चोहांकडे समुद्रकांठीं माणसें तपासाला पाठविलीं. स्वतः ट्रेलॉनी व्हिया रिगिओच्या दिशेला गेला आणि तेथें त्याला कांहीं वाटल्या वगैरे शेलेच्या वस्तु सांपडल्या. पुढें आठवडा गेला पण तपासाला अधिक यश आलें नाहीं. अखेर एक दिवस दोन प्रेतें वाळूंत रुतलेलीं सांपडलीं. पैकीं एक व्हिया रेगिओजवळ १८ जुलै रोजीं सांपडलें तें शेलेचें म्हणून ओळखतां आलें. त्या मृत शरिरावर जाकीट होतें आणि जाकिटाच्या एका खिशांत प्रख्यात ग्रीक लेखक सोफोक्लिस याचा ग्रंथ असून दुसऱ्या खिशांत कीटसच्या कवितांचा ग्रंथ होता ! वाचतां वाचतांच उघडलेला असा तो दिसला. मित्र विल्यम्स याचें प्रेत आणखी चार मैलांवर सांपडलें. खलाशीपुत्र व्हिंविहअन् याच्या प्रेताचा तपास २९ जुलै रोजीं लागला.

येणेंप्रमाणें शेलेच्या मृत शरिराचा तपास लागला. ही दुःखकारक वार्ता इतरांस कळविण्याचें अवघड काम ट्रेलॉनीवर येऊन पडलें. मग सर्वांनीं निर्णय केला कीं, जेथें शेलेचा प्रियपुत्र विल्यम्स आणि शेलेचा प्रियकवि कीटस यांच्या कबरा आहेत तेथेंच शेलेलाहि चिरनिद्रा करूं द्यावी. परंतु इतक्या कुजलेल्या शरिरांना अग्नि-

99323

संस्कार केल्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें. त्यासाठीं फिरेन्झ येथील इंग्लिश वकिला-
मार्फत रीतसर परवानगीची खटपट करण्यांत आली. होतां होतां १६ ऑगस्ट रोजीं
अपेक्षित अग्निसंस्कार करण्यांत आला ! त्या प्रसंगाचें सविस्तर वर्णन ट्रेलॉनी
यांनीं आपल्या पत्रांत केलें आहे. नायरन् आणि ले हंट हे या प्रसंगीं हजर होते.
ज्या ठिकाणीं शेलेचें शव वाहून आलें होतें तें ठिकाण अति रम्य होतें. तेथें
शेलेला प्रिय असलेला एकांत त्याला लाभला होता. शवावर पसरलेली वाळू
हळू हळू काढण्यांत आली. सर्वत्र शांत होतें. अग्नि प्रदीप्त केल्यावर तेथें कांहीं
संस्कार केले. शेले सर्व आयुष्यांत मिळून जेवढी दारू प्यायला नसेल तेवढी
दारू त्याच्या शवावर ओतण्यांत आली. तेल आणि मीठहि घालण्यांत आलें
होतें. ऊन रखरखलें होतें आणि त्यामुळें भडकलेल्या चितेची धग आहाळून टाकीत
होती. या भयंकर आगींत सर्व शरीर भस्मसात् झालें. फक्त कांहीं हाडे आणि
कवटी-हनुवटी यांचे तुकडे अशा अस्थि तेवढ्या उरल्या होत्या. ट्रेलॉनी म्हणतो कीं,
आम्हां सर्वांना एक दृश्य पाहून फार आश्चर्य वाटलें आणि तें हें कीं, शरिरांतील
हृदय मात्र संपूर्ण व अभंग राहिलें. अखेर या अग्निकुंडांतून ट्रेलॉनीनें तें अमूल्य
हृदय हळूच बाहेर काढलें. त्याचा हात मात्र सडकून भाजला. हें कृत्य कोणी
इटालियन अधिकारी पाहते तर ट्रेलॉनीची रवानगी आरोग्यकैदेंत खात्रीनें
झाली असती.

ट्रेलॉनीनें बचावून आणलेलें हृदय त्यानें ले हंटला दिलें आणि बरीच खळखळ
केल्यावर हंट यानें तें श्रीमति शेले यांजकडे सोंपविलें. आतां तें बॉस्कोव येथें
आहे. शेलेच्या शवाची रक्षा शेलेला प्रिय असलेल्या रोम येथील प्रॉटेस्टंट
कबरस्थानांत पाठविण्यांत आली. श्रीमति शेले यांची इच्छा अशी होती कीं,
चिरनिद्रित प्रियपुत्र विल्यम याचे शेजारीच पित्याचेंहि चिरनिद्रास्थळ निर्माण
करावें. म्हणून एका ओकपेटींत रक्षा घालून ती रोम येथील इंग्रज वकील फ्री
बॉर्न यांजकडे पाठविण्यांत आली. परंतु कबरस्थानांतील ज्या भागांत कीटस् आणि
विल्यम शेले यांचें दफन करण्यांत आलें होतें त्या पार्ते अंतीका (प्राचीन) विभागांत
यापुढें नवीन प्रेतें पुरू नयेत असा हुकूम पोपच्या अधिकाऱ्यांनीं काढला असल्या-
मुळें रक्षा-कलश वकीलसाहेबांच्या मद्यगृहांत थांबवून ठेवण्यांत आला. मग
मार्गे वर्णन केलेला सेव्हर्न याजला विनंति करण्यांत आली. फ्री बॉर्न आणि सेव्हर्न
यांनीं पुष्कळ खटपट केली. परंतु पार्ते अंतीकामध्यें शेलेरक्षा स्थापण्यास

परवानगी मिळाली नाही. तेव्हां असा विचार ठरला की, छोट्या शेलेचें शव पार्ते अंतिकांतून उकरून काढावें आणि वडिलांच्या रक्षेत्रोवर नव्या कबरस्थानांत पुरावें. यासाठीं परवानगी मिळाली आणि २३ जानेवारी १८२३ हा दिवस ठरला. पुढें काय झालें त्याचा सारांश सेव्हर्न यानें एका मित्राला लिहिलेल्या पत्रावरून मिळतो तो असा— “ आमचा वेत फसला. परवानगीप्रमाणें बाल शेलेची कबर उघडण्यास गेलों. दगड काढला तो त्याखालीं साडेपांच फूट लांबीचा कोणी पुरुष चिरनिद्रा करीत होता. तेव्हां दगड ठेवण्यांत कांहीं चूक झाली असली पाहिजे असें लक्षांत आलें. परदेशांत आणि भाविक इटालियन लोकांसमोर अधिक खोलांत जाऊं नये असें ठरवून आम्ही एकट्या शेलेचीच रक्षा भूमिगत केली.”

नंतर कांहीं आठवड्यांनीं ट्रेलॉनी रोमला आले. त्यांना रक्षा दफनाची-जागा पसंत पडली नाही. कारण आंवतीं भोंवतीं अनेकांची गर्दी होती म्हणून जुन्या तटाजवळ एक लहानशी जागा त्यांनीं खरेदी केली आणि तेथें शेले-रक्षेचें



शेले - यदें

स्थलांत करण्यांत आले, बाल शैलेच्या कब्रस्थानांत पातें अंतिकामध्यें दिसतो. आणि ट्रेलॉनी यांनीं पसंत केलेल्या स्थळीं कविवर्य शेले यांची शवरक्षा स्थापन केली. वरील सर्व इतिहास विचारांत घेतला म्हणजे आम्ही शेलेच्या अंत्यस्थळाला समाधि म्हटलें तेंच उचित ठरेल. या समाधीवरील लेखशिला या कब्रस्थानांत आपणांला आढळून येते. या लेखशिलेला “कॉर कॉर्डिअम्” असें म्हणतात. म्हणजे “अंतःकरणाचें अंतःकरण”, लेख येणेंप्रमाणें —

P E R C Y . B Y S S H E S H E L L E Y

C O R C O R D I U M

N A T U S I V A U G M D C C X C I I

O B I I T V I I I J U L M D C C C X I I

Nothing of him—doth fade

But doth suffer a sea-change

Into something rich and strange

वरील लॅटिन लेख हंट यानें तयार केला आहे; परंतु खालील कवितेच्या तीन ओळी शेलेचा परममित्र ट्रेलॉनी यानें शेक्सपिअरच्या टेंपेस्ट नाटकांतील एरिअलच्या गाण्यांतील शेलेला अत्यंत आवडणाऱ्या म्हणून दाखल केल्या आहेत. अशा प्रकारें या इंग्लिश महाकविद्वयांच्या रोममधील कबरींचें दर्शन मी स्वस्थपणानें घेतलें आणि त्याविषयीं माहिती येथें मुद्दाम सादर केली आहे. कारण आधुनिक मराठी कवितेवर शेले आणि कीटस् यांच्या काव्याचा पुष्कळच परिणाम झालेला आहे आणि कित्येकांनीं या कविद्वयांना आपल्या दैवतांत सामील केल्यासारखें केलें आहे. सर्वच रसिकांना या लेखांतील माहिती आणि चित्रें वाचनीय आणि संग्राह्य तर वाटतीलच, परंतु मराठींत तीं अपूर्वहि वाटतील अशी माझी समजूत आहे.

या प्रशांत कब्रस्थानांत चिंतन करीत असतां पुण्याच्या ओंकारेश्वरादि दहन-भूमि मनासमोर उभ्या राहिल्या ! कोठें नुसत्या समाधि आहेत पण नांवे नाहींत. कोठें नांवे आहेत त्यासकट समाधि वाळूचिखलांत बुडून जात आहेत ! बाकी अग्निसात् झालेल्या अनेक थोरामोठ्यांच्या स्मरणाचें तेथें कांहीं चिन्हहि उरलेलें नाहीं. निदान लेखशिला, एखादी पुस्तिका तरी व्हावी ! तिकडे जसा ‘संरक्षक राष्ट्रीय विश्वस्त निधि’ स्थापिला आहे तसें येथें केव्हां होईल ?

मराठी संघ सं. १ सं. ठाणे. स्थलप्रत.

अनुक्र. २६४१४

वि. भू-प्रवास

मो. दि. २३/३/६०

* * *



REFBK-0011393

REFBK-0011393